ПСИХОЛОГИЯ

3'83

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

С. Гановски — председател

Ч л е н о в е:

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев, Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, З. Иванова, Г. Йолов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Мавлов, Г. Пирьов, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. С. Гановски — главен редактор, чл.-кор. проф. Г. Пирьов — зам.-главен редактор, проф. д-р Ф. Генов — отг. секретар.

Ч л е н о в е: ст. н. с. А. Петков, проф. Т. Трифонов, Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Р е д а к ц и я: София, стадион „В. Левски“, тел. 86-51, в. 477. Дадена за набор на 5.V. 1983 г., подписана за печат на 20.VI. 1983 г.

ДП „Г. Димитров“ 177

ПСИХОЛОГИЯ

ISSN 0204—644X

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ КОЛЕКТИВЕН ЧЛЕН НА СНР

3 — 1983

ГОДИНА XI

СЪДЪРЖАНИЕ

С. ГАНОВСКИ — Карл Маркс и нашата съвременност 134

Т. ТРИФОНОВ — Карл Маркс за ролята на професионалните способности и производителността на труда . . . 140

Педагогическа и възрастова психология

В. ПРЪВЧЕВ, Т. ТАТЬОЗОВ — Влияние на шума върху устойчивостта и обема на вниманието при деца от ранна възраст 145

К. ЖЕЛЯЗКОВ — Някои психологически аспекти на успеваемостта във вечерното училище 149

О. ДИМИТРОВА — Изследване върху комбинативността като елемент на педагогическото творчество 153

Психологът в предприятието

* * * — Типови длъжностни характеристики 157

ЕВ. БЛИЗНАШКИ — Национална среща на психолозите в промишлените предприятия 163

Медицинска и спортна психология

Р. АРНАУДОВА — Особености на обобщението при деца с вроден хипотиреоидизъм 167

В. ГАВРИЙСКИ — Бързина на двигателна реакция при автомобилисти . . 171

Ю. МУТАФОВА — Оценка на личността на треньора и развитие на взаимоотношенията по вертикала в спортния колектив 174

Студентско творчество

И. ЗИНОВИЕВА — Върху някои проблеми на интуицията в марксистката психология 184

Из чуждия печат

КР. КРУМОВ — Психологичната служба в училище 191

Рецензии

Т. ТАТЬОЗОВ — Общуване и самопознание 194

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian Society of Psychology
Sofia, V. Levski Stadium

КАРЛ МАРКС И НАШАТА СЪВРЕМЕННОСТ

САВА ГАНОВСКИ

Историята познава много велики мъже — общественици, научни и културни дейци, но един от най-изтъкнатите е Карл Маркс, чиято 165-годишнина от рождението и 100-годишнина от смъртта му чествуваме както ние, така и цялото прогресивно човечество.

Маркс е гениален мислител и велик революционер, учител и ръководител на световния пролетариат. Заедно с неговия другар, едномишленик и съратник Фридрих Енгелс те създадоха марксизма, който за пръв път даде научно обяснение на обществото и общественото развитие, на науката за освобождението на работническата класа, на трудещите се от експлоатацията и безправието, премахването на капитализма и изграждането на социализма и комунизма.

С основание В. И. Ленин подчертава, че марксизмът е възникнал не настрана от общественото развитие, от развитието на цивилизацията, а като пряко и непосредствено продължение на учението на великите представители на философията, политическата икономия и социализма. И затова с основание се счита, че марксизмът е законен приемник на най-хубавото, което човечеството е създало през 19 век в лицето на класическата немска философия, на английската политическа икономия и на френския утопичен социализъм (Ленин, т. 23, с. 46).

И наистина, от немската класическа философия, на която най-висше достижение бе идеята за диалектическото развитие, Маркс и Енгелс взеха рационалното зърно, разкриха и разкритикуваха идеалистическата същност на Хегеловата диалектика и създадоха материалистическата диалектика като теория и метод, което бе от решаващо значение за изграждането на марксизма.

От философската система на Людвик Фойербах, на крупния представител на домарксовия материализъм, Маркс и Енгелс използуваха признанието на първенството на природата пред съзнанието, критиката на идеалистическата философия и пр. и едновременно подложиха на рязка критика метафизическия, пасивно-съзерцателния характер на философията на Фойербах. Те създадоха диалектическия материализъм.

От класическата английска политическа икономия — Адам Смит и Давид Рикардо. Маркс взе идеята за трудовата стойност на стоката. Използувайки законите на икономиката и развитието на капиталистическия начин на производството, Маркс и Енгелс създадоха учението за принадената стойност. Маркс доказа не само по какъв начин се получава принадената стойност, но и как тя се превръща в капитал и пр. Изхождайки от нея, Маркс и Енгелс доказаха неизбежността на прехода от капитализма към социализма.

Изучавайки икономическия живот на обществото, Карл Маркс дойде до схващането, че материалното производство като средство за съществуване и средство за производство е основата в живота на обществото и създаде материалистическото схващане на историята, което има също огромно значение за марксизма.

Известно е, че когато Карл Маркс пристъпи към разкриване закономерностите на обществения живот и научно изясни обществеото развитие, той изхождаше от така нареченото от него „обществено производство", което наричаше „жизнена дейност", „многостранна жизнена дейност на човека", като научна методология за изясняване на поставената задача.

Карл Маркс, като критикува Адам Смит, счита, че човек не съществува само, за да произвежда средства за съществуване, а извършва и друга огромна общественополезна дейност. Нещо повече, той казва, че човекът възпроизвежда и самата обществена система, в която живее, какъвто е случаят при нас — възпроизводството на социалистическата система. Също така Маркс подчертава, че се възпроизвежда и човекът в неговата социална природа. Маркс не е съгласен с Адам Смит, който свежда обществената дейност само до материалното производство и добавя, че има и друг вид производство — производство на идеи — духовното производство, в което влизат: образованието и възпитанието, народното здраве, науката (в т. ч. и психологията), литературата и изкуството, културата, обществената дейност, политиката и пр.

Маркс често подчертава, че човек произвежда средства за съществуване, но той не съществува само, за да произвежда тези средства за съществуване, а извършва действително и огромна друга дейност. Той подчертава също така, че материалното производство, което е основното и решаващото в обществения живот — това е отношението на човека към природата, а духовното производство — отношението на човека към човека. Разбира се, това разделение на производството на материално и духовно не значи, че те са противоположни и несъвместими, а напротив, те са в диалектическо единство и едното без другото не може да съществува. Човек не работи само с ръцете си, а работи и със своето съзнание. Нито пък може да работи само със съзнанието си, без да работи и с ръцете си.

И не случайно, разглеждайки развитието на материалното производство и обществеото развитие, Маркс го е свързвал винаги и с развитието на духовното производство. В нашето социалистическо строителство все повече и повече се интегрират тези две производства, като, разбира се, материалното производство е основното, определящото. За съжаление, у нас, а и не само у нас, все още няма правилно разбиране на това схващане на Маркс за духовното производство и взаимоотношението му с материалното производство. Духовното производство все още се счита непроизводствена сфера, което е неправилно и считаме, че е крайно необходимо този недостатък да бъде коригиран.

От концепцията на социалистите-утописти Маркс и Енгелс използуваха техните догадки за някои основни черти на бъдещото социалистическо общество, а също и смелата, ярка критика, която те правеха на капитализма. Маркс и Енгелс превърнаха социализма от утопия в цялостна и стройна наука, създадоха теорията на научния социализъм, опиращи се на обективните закони на обществеото развитие.

Обобщавайки опита от цялата предшествуваща история, Маркс стига до извода, че не съзнанието на хората е определяло и определя тяхното битие, а обратно, обществеото битие определя обществеото съзнание. Той разкри главната, определящата зависимост в сложната система от връзки и взаимодействие на производителните сили, производствените и други обществени отношения, политическите и юридическите надстройки, формите

на общественото съзнание и пр. Маркс разработи фундаменталното в историческия материализъм — понятието за обществено-икономическата формация. Той изясни, че нарастването и задълбочаването на противоречията между производителните сили и производствените отношения в класовото общество довеждат до прехода на обществото по пътя на социалната революция от една степен на икономическо развитие на друга, по-висока, от една обществено-икономическа формация към друга. А това значи и преход от капитализма към социализма.

За да се познават законите на функциониране и развитие на такъв сложен обект, какъвто е човешкото общество, е необходимо да бъде приложен най-съвършен метод на познание. И Маркс стигна до разбирането, че именно такъв метод има и че той е именно материалистическата диалектика.

Изработването на диалектико-материалистическия метод, т. е. второто откритие на Маркс, както счита Енгелс, по своето значение едва ли би отстъпило на първото откритие — на материалистическото схващане на историята. Защото второто е станало исторически първо, философско или социологическо обосноваване на необходимостта от комунистическо преобразуване на обществото.

С изясняването на диалектиката на взаимодействието и развитието на производителните сили и производствените отношения в предшествуващата история въобще, в условията на съвременното на Маркс буржоазно общество, следва, че развитието на противоречията води до революционното преобразуване на обществото, основано върху частната собственост, към общество, основано върху обществената собственост, т. е. от капитализма към социализма.

По такъв начин всички съставни части на марксизма (философия, политическа икономия и научен социализъм), на създаденото от Маркс и Енгелс учение, са органически свързани в едно единно и неразделно цяло и като главен логически извод от цялото това учение се явява и теорията на научния комунизъм. Създаването на марксизма не е случайно явление. С появата на капитализма, на едрото машинно производство се създаде и работническата класа (вече излизаща на борба на обществената арена), която по обществено положение, задачи и роля, за разлика от всички подчинени класи в миналото, се оказа най-революционната класа, жизнено заинтересована от обективната истина, чието положение и интереси съвпадат с обективния ход на историческото развитие, със законите за развитие на обществото. Това обществено положение и роля на работническата класа Маркс и Енгелс гениално разкриха и разбраха, че тази класа е способна съзнателно да изразява и действително да осъществи обществено-историческата необходимост. Маркс и Енгелс направиха социалнопсихологическата характеристика на работническата класа и буржоазията. Те обосноваха кои са чертите на пролетариата, които го правят революционер. Пролетариатът няма какво да губи — писаха те с Енгелс в Комунистическия манифест, освен веригите си.

Маркс и Енгелс изградиха по форма и съдържание научната идеология на работническата класа и станаха нейни теоретически представители и ръководители. Маркс и Енгелс като велики учени и революционери, които бяха вече разкрили законите на общественото развитие и че капитализмът ще бъде наследен от социализма, а също така и ползувайки се от развитието на науката, която те владееха, използувайки и критически преработвайки

всичко прогресивно, положително от своите предшественици, изградиха необходимата идеология на работническата класа, която действително е научна, последователна, революционна идеология, без която не е възможна победата на освободителната борба и изграждането на социализма. Поради правилното разбиране от Маркс и Енгелс на обществените задачи и роля на работническата класа, те я нарекоха класа социалистическа, т. е. класа, която ще осъществи социалистическия идеал. В Комунистическия манифест Маркс и Енгелс писаха: „На мястото на старото буржоазно общество с неговите класи и класови противоположности идва една асоциация, в която свободното време на всекиго е условие за свободното развитие на всички."

Марксизмът бе създаден не само върху опита на Германия, а върху основата на обобщения опит на пролетарското движение във всички страни на Европа и вън от нея и стана интернационална идеология на съвременния пролетариат. Маркс и Енгелс правилно схващаха интернационалния характер на капитализма, на който противопоставяха международната пролетарска солидарност, боевия лозунг: „Пролетарии, от всички страни, съединявайте се!" Ето, това единство на пролетариата в международен мащаб е необходимо в неговата борба и победа, за неговото освобождение от капиталистическото иго.

Маркс и Енгелс не бяха кабинетни учени, а и революционери: те изразяваха единството между теорията и практиката. Те изградиха Първия интернационал (1864), което бе, така да се каже, връх на многостранната им революционна дейност, особено на Маркс, който и тук прояви своите гениални способности на теоретик и практик, на воля и умение.

В своята революционна дейност Маркс и Енгелс неразривно свързаха революционната теория с революционната практика и водеха упорита борба както против буржоазната идеология и политика, така и против ревизионизма и опортюнизма, против догматизма, доктринерството и сектанството, за защита чистотата на марксизма. Маркс и Енгел също така решително се бореха и против неразбирането или подценяването на ролята на масите, на класите, на партиите в обществения живот, против идеалистическия култ към личността и суверенното преклонение пред нея. Осъждайки култа към личността, марксизмът не отрича ролята, която играе в историята изтъкнатата личност, ако тази личност, разбира се, умее правилно да разбира потребностите в развитието на обществото, ако тя умее да установи връзка с класите, с масите. Комунистическата партия издига от своите среди изтъкнати и боеви ръководители, които са натрупали огромен опит и се ползват сред масите със заслужен авторитет, уважение и доверие.

Макар че Маркс и Енгелс разкриха огромната роля и значението на работническата класа в обществено-икономическото развитие, в борбата те не я противопоставяха на отделните обществени прослойки, класи и пр., които също така, в една или друга степен, бяха онеправдани, като например селската маса, занаятчиите, трудовата интелигенция и пр., което за съжаление някои марксисти все още и сега недостатъчно правилно разбират.

Освен това Карл Маркс и Енгелс обстойно, научно и убедително доказаха, че капитализмът не е вечен, а временен, преходен строй, който на определен етап в своето развитие ще бъде заменен от нова социално-икономическа формация, което ще стане по силата и закономерностите на обществено развитие, ако за това има подготвени обективни и субективни условия и сили, фактори, съзнание, организация и пр. Решителен борец срещу бур-

жоазната класа и нейното събаряне от власт е работническата класа в съюз с трудещите се, чийто вожд и организатор е работническата комунистическа партия. Освен това преходът от капитализма към социализма може да бъде извършен по пътя на социалистическата революция. Маркс и Енгелс схващаха революцията като двустранен процес — за изменение условията в обществения живот и изменение, превъзпитание на самите трудещи се.

Извоюването на победата от страна на работническата класа, на трудещите се, в борбата против капитализма и империализма е възможно, ако начело на революционното движение стои действително нов тип пролетарска партия, в която са влезли най-съзнателните елементи на класата и която в своята дейност се ръководи от революционната марксистка теория.

Маркс и Енгелс разкриха също така закономерностите на прехода от капитализма към социализма, определиха основните стадии на изграждането и развитието на комунистическото общество: преходен период от капитализма към социализма, първа фаза на комунистическото общество — социализъм, висша фаза на комунистическото общество — пълния комунизъм. Също така те изясниха и някои от най-съществените черти на бъдещото комунистическо общество — обществената собственост, организацията на труда — планиране, управление, социалистическата дисциплина, всестранното развитие на всеки гражданин и на цялото общество, за комунистическото възпитание и пр.

С възникването на марксизма Маркс и Енгелс извършиха действително революция в условията на научната обществена мисъл, в обществения живот и култура — със създаването на диалектическия и историческия материализъм, на марксистката философия, която служи като методология на частните науки (създаде се например марксистка политическа икономия, марксистка педагогика, психология, правни науки, етика, естетика и пр.).

Маркс и Енгелс също така разбираха необходимостта от непрекъснатото развитие на теорията и бяха непримирими врагове на доктринерството, на сектанството. Своето собствено учение те разглеждаха не като догма, а като ръководство за революционно действие. Те разбираха, че душата на марксизма е материалистическата диалектика, което, за съжаление, марксистите от Втория интернационал не разбраха, а и ние в България сме плащали известен данък.

Маркс и Енгелс бяха врагове на национализма и шовинизма, врагове на завоевателните и несправедливи войни. Политиката за запазването на мира Маркс разглежда като съставна част от освободителната борба на работническата класа. Той е последователен противник на войната и счита, че тя носи тежки бедствия на народите и не способствува за социален прогрес.

Възникването на марксизма бе обусловено от определени обективни и субективни условия, от исторически предпоставки, а също така, разбира се, и от личните качества на неговите творци — Маркс и Енгелс. Марксизмът е бил възможен в епохата на капитализма, на едрото машинно производство и създаването на пролетариата и борбата, която той поведе срещу експлоатацията и господствуващата буржоазия. Разбира се, марксизмът е бил възможен и поради известните постижения на обществените и естествените науки през 18—19 в., но ще отбележим, че марксизмът бе невъзможен без Маркс, без неговата гениалност, без неговата многостранна научна подготовка, без неговия революционен хуманизъм.

Накрая, трябва да приведем думите на Ленин: „Цялата гениалност на Маркс и Енгелс се състои именно в това, че те дадоха отговор на въпросите, които прогресивната мисъл на човечеството бе поставила. Тяхното учение възниква като пряко и непосредствено продължение на учените — великите представители на философията, политическата икономия и утопическия социализъм. Учението на Маркс е всесилно поради това, че то е вярно. То е пълно и стройно, дава на хората цялостен мироглед, непримиримост към всяко суеверие, всяка реакция и е против всякаква защита на буржоазния гнет. То е законен приемник на най-хубавото, което е създало човечеството през 19 в. в лицето на немската класическа философия, на английската политическа икономия и на френския социализъм“ (Ленин, т. 19, с. 304).

Но Маркс и марксизмът не са едно минало, а са едно действително творческо настояще и светло бъдеще. Докато, от една страна, в много страни трудещите се се борят под знамето на марксизма-ленинизма за права и свободи, за социализъм и комунизъм, за мир и обществен прогрес, то в други страни вече марксизмът-ленинизмът е победил. Той се осъществява, той е действително едно творческо настояще. Първа в това отношение бе руската работническа класа начело с болшевишката партия на великия Ленин, който направи първия пробив на империализма чрез Великата октомврийска социалистическа революция.

Историческият опит е потвърдил, че нито една теория не е издържала такава блестяща проверка на времето, на историята — най-строгия и верен съдия, както теорията на марксизма-ленинизма. Нейните главни, коренни изходни положения са намерили своето пълно потвърждение в огъня на революционната борба и практика, в изграждането на социализма. Традициите ѝ здраво са залегнали в арсенала на съвременното международно комунистическо движение. И наистина, за всеки комунист трябва да бъде ясно, че развитието на марксизма-ленинизма — това е форма на неговото съществуване, за неговите победи.

В България марксизмът намери своя прием в края на миналото столетие, под ръководството на крупния марксист у нас и на Балканите, Димитър Благоев, който изгради работническа марксистка революционна партия в неотстъпна борба с буржоазията, опортюнизма и ревизионизма, за чистотата на марксизма.

Под ръководството на учителя и вожда на българския народ Георги Димитров (1935—38 г.) партията, вече действително изградена като марксистко-ленинска, започна да създава широките народни фронтове в борбата срещу фашизма. Тя посрещна Втората световна война, като изгради Отечествения фронт (1942 г.) от всички демократични сили в страната, начело с Комунистическата партия. Разгърна масово революционно движение и доведе страната с решителната помощ на съветската армия — освободителка до нейното освобождение от фашизма и капитализма. След смъртта на Г. Димитров (1949 г.) няколко години у нас господствуваше култовщината, но се намериха здрави сили в партията и под ръководството на др. Тодор Живков се проведе Априлският пленум (1956 г.), когато бе възстановена марксистко-ленинската линия, така наречената априлска линия. Разкриха се широки възможности за нашето социалистическо строителство, а също така и възможности за конкретното развитие на марксизма-ленинизма при нашите условия под ръководството на партията, начело с Тодор Живков, и благодарение главно на него, като разбира се, тя се учеше и от богатия

съветски опит. Венец на това развитие на марксизма-ленинизма бе XII конгрес на БКП, както и редица изказвания на др. Т. Живков пред конгреса на някои пленуми и по други поводи.

Не минало, а действително творческо настояще е и самият гениален Маркс,теоретикът и революционерът — обаятелна личност, гениален учен, едно жизнено и творческо настояще и светло бъдеще и по-специално обаятелен пример в изграждането и на новия тип гражданин — комунист в нашата социалистическа родина.

Ние честуваме годишнините на Маркс с лозунга: „Да живее вечно живият Маркс и творческият марксист!"

K. MARX AND THE PRESENT DAY WORLD

Sava Ganovski

The paper is dedicated to the 165th birtday anniversary and the 100th anniversary from the day of the death of Karl Marx, the thinker of genius, the great revolutionary teacher and leader of the world proletariat. His anniversary is celebrated in all the countries of the socialist community, as well as by the whole progressive humanity.

КАРЛ МАРКС ЗА РОЛЯТА НА ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ СПОСОБНОСТИ В ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА

ТРИФОН ТРИФОНОВ

Като анализира трудовия процес, Карл Маркс разработва редица въпроси на способностите в труда и мястото им в производителността на труда. Изхождайки от общата постановка за труда като съвкупност от физическите и умствените способности, с които организмът разполага, живата личност на човека и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности (2), К. Маркс доуточнява, че „. . . колкото и да са различни видовете полезен труд или видовете производителна дейност, физиологическа истина е, че те са функция на човешкия организъм и че всяка такава функция, каквато и да бъде нейното съдържание и форма, е по същество изразходване на човешкия мозък, нерви, мускули, сетивни органи и т. н." (1). От една страна, Маркс посочва, че видовете труд са функция на човешкия мозък, от друга страна, което е още по-съществено, той обръща внимание на обобщаващия характер на човешката функция спрямо голямото разнообразие от съдържание и форми в труда. В труда съществуват хиляди и милиони разнообразни операции, но всички те се изпълняват чрез сетивни органи (главно зрителни и слухови), мускули, съответно и способности. Нима за милионите различни операции съществуват аналогични психични функции или аналогични способности и нима човек чрез една и съща способност не изпълнява различни операции? Обобщаващо-отражателният характер на способностите, като своеобразна йерархическа структура на познавателните психични процеси спрямо професионалните функции, отбелязано от Маркс в най-общ аспект като мускули, нерви, човешки мозък, недвусмислено показва зависимостта на способностите от дейностите. От друга страна, постановката на Маркс показва и несводимостта на структурата на способностите към структурата на дейността, за-

щото структурата на способността има многозначен характер по отношение на дейността. Нима чрез едно или друго свойство на познавателен психичен процес човек не е в състояние да извършва хиляди различни операции, нима чрез една и съща способност, чиято структура включва едни или други свойства на познавателни психични процеси, човек не е в състояние да изпълнява различни операции?

Обръщаме внимание на тази постановка на К. Маркс, защото при интерпретацията на способностите у нас неубедително се защищава тезата, че структурата на способността—това е структурата на дейността. Несъмнено в най-общ аспект тази постановка е приемлива, но само в най-общ аспект, като изходно положение. Ако искаме да бъдем конкретни и да анализираме способностите в оперативен план, трябва да видим как голямото разнообразие от форми и съдържание на труда, наподобяващо формата на пирамида, рефлектира в нейния връх, за да изгради една или друга способност, в която са включени две, три или четири свойства на познавателни психични процеси. Например със способността наблюдателност, включваща в структурата си обем и точност на възприятието, устойчивост на вниманието, човек не е способен да изпълнява различни по съдържание и форма операции. Друг е въпросът, ако тези операции имат едностранчив характер, формирали са една способност с тесен диапазон, способност, изградена от бедно по съдържание професионално действие, за което К. Маркс посочва следното: „Различните операции, които производителят на една стока последователно извършва и които се преплитат в целия негов трудов процес, го заангажират по различен начин. При едни той трябва да развие по-голяма сила, при други по-голяма сръчност, при трети — по-голямо внимание и т. н., а един и същ индивид не притежава всички тези качества в еднаква степен. След разделянето, обособяването и изолирането на различните операции работниците също биват разделени, класифицирани и групирани според техните преобладаващи качества. Докато техните природни особености образуват основата, върху която се изгражда разделението на труда, то пък манифактурата, веднъж внедрена, развива работни сили, които по природа са годни само за едностранчиви специални функции. . . Едностранчивостта и дори несъвършенството на частичния работник стават негово съвършенство като член на сборния работник“ (1:205). Като развива определени психични компоненти, манифактурата лишава човека от възможността да развива други свои психични компоненти и да изгражда способности, които, взети в отношение към същата дейност от манифактурата, играят ролята на „минус способности“ или неспособност. Същността на въпроса е в това, че професионалните способности при манифактурата са изградени на едно единствено и бедно съдържание, което многократно се повтаря, непозволявайки на работника да ползува виртуозността си в други форми на труд. „Като развива до виртуозност съвсем едностранчивата специалност за сметка на цялата трудоспособност, манифактурата започва да превръща в способност и самото отсъствие на всяко развитие“ (1:286). Пак по същия въпрос К. Маркс отбелязва „. . . че един работник, който цял живот извършва една и съща проста операция, превръща цялото си тяло в неин автоматичен, едностранчив орган и затова изразходва за извършването ѝ по-малко време, отколкото занаятчията, който последователно извършва цял род операции. . . Постоянното повтаряне на една и съща ограничена операция и концентрирането на вниманието върху тази огра-

ничена операция научават работника, както показва опитът, с най-малко изразходване на сили да достига желания полезен ефект“ (1;277).

Специализацията на трудовите манипулации, резултат на разделението на труда, увеличава сръчността на работниците, което намалява времето за производство на единица изделие и увеличава производителността на труда. В случая е налице една своеобразна реализация на личността на работника— едностранчиво развитие и висока производителност, т. е. налице е едно противоречие между природата на човека и неговата реализация в труда, противоречие, наложено от експлоататорското общество. Трудовите функции, професионалните способности и производителността на труда К. Маркс разглежда в зависимост. „Повишаването на производителността на труда — посочва Маркс — се състои в това, че частта на живия труд се намалява, а частта на миналия труд се увеличава, но се увеличава така, че общата сума на труда, която се съдържа в стойности, се намалява повече, отколкото се увеличава количеството на миналия труд. . . Ето защо това намаление на общото количество труд, което влиза в стойности, изглежда да е съществения признак за повишена производителност на труда при каквито и обществени условия да се извършва производството“ (2). По същия проблем Маркс посочва: „По такъв начин следствие на повишаването на производителността по-малко количество труд добива способност да произведе по-голямо количество потребителна стойност“ (1). Видно е, че намаляването на разхода на труд посредством формираните способности за произвеждане на единица потребителна стойност повишава производителността на труда. В тази връзка професионалните способности у работниците, формирани върху основата на икономическата зависимост в капиталистическото общество, играят ролята на своеобразна икономия на жив труд.

Ако вникнем по-подробно и в по-широк мащаб на проблема за способностите и производителността, ще видим, че последната е функция на редица пряко и косвено действуващи фактори, в които и чрез които действуват също определени способности. В най-общ аспект формулираният проблем може да бъде сведен до следните пунктове:

1) предметите на труда и по-конкретно онези от тях, които са били подложени на въдействие на труда;

2) оръдията на труда;

3) живият труд, който работната сила влага в процеса на произвеждането на продукта.

Вложеният минал труд в производството на оръдията на труда също до голяма степен определя ефективността на живия труд при произвеждането на продукта. Ако работната сила, вложила своя труд в обработката на суровините и при произвеждането на оръдията на труда, е притежавала съответни способности и успешно ги е вложила, това се отразява на качеството и на стойността на произведения продукт. Способностите се овеществяват в оръдията на труда. Не без основание Маркс посочва, че процесът угасва в продукта (1).

Като разглежда тези въпроси, Маркс не изпуска да посочи, че средствата на труда са мярка за развитието на човешката работна сила, т. е. колкото на по-високо равнище са развити едни или други средства на труда, толкова и способностите на работната сила, създала тези средства, са били на високо равнище. Овеществените способности в продукта включват овеществени способности от минал труд, който се включва и до голяма степен

определя стойността на този продукт. Но водеща роля играят овеществените способности в процеса на произвеждането на продукта, в самия процес на произвеждането му, защото човек има възможност да трансформира обработения суровинен продукт, има възможност да управлява и оръдията на труда, с които произвежда продукта.

Продукцията на труда, бидейки резултат на редица фактори, включва в себе си овеществен и жив труд, тя е функция на овеществените способности и на наличните такива, които работникът влага в процеса на произвеждането на продукта. Когато пише за работната сила, К. Маркс не случайно употребява термина — физически и умствени способности, и при това добавя, че човек ги поставя в действие. Именно поставяйки ги в действие, пускайки своите способности, човек ги реализира, толкова по-пълно, на колкото по-високо равнище те са развити. Пак във връзка с това Маркс посочва, че „. . . самата човешка работна сила трябва да бъде повече или по-малко развита, за да може да бъде изразходвана в тази или онази форма (1). Работната сила не само се проявява в процеса на труда чрез своите способности, но тя изразходва или пести енергия в зависимост от своите способности. Тук ясно се очертава и една от важните страни на проблема за способностите и производителността, а именно — икономията на време. Законът за икономия на време е пряко свързан със способностите в работната сила. „Икономията на време — пише Маркс — по различни отрасли на производството остава пръв икономически закон на основата на колективното производство "(5). Законът за икономия на време се реализира и чрез способностите на самите производители на потребителни стойности. И тук се разкрива втората страна на проблема способности и производителност, а именно — развитите способности у работната сила са своеобразен неин капитал, по израза на Маркс.

В исторически аспект този капитал се е формирал, изменял и развивал по своеобразен начин. Робът не е развивал своите потенциални възможности в способности, защото не е продавал своята работна сила на робовладелците, така, както волът не продава своята работна сила на селянина (3). Но наемният работник, работникът в капиталистическото общество, е принуден да развива своите способности, за да може да ги продаде на капиталиста.

К. Маркс, като разглежда проблема за производителната сила на труда, посочва, че тя „се определя от разнообразни условия, между другото — от средното равнище на сръчността на работниците, от степента на развитие на науката и от нейната технологична приложимост, от обществената комбинация на производствения процес, от широтата и ефективността на средствата за производство и от трудовите условия (1). Сръчността на работниците Маркс поставя на първо място като фактор за повишаване на производителността на труда. Но този фактор определя и редица други фактори — използуването на суровините, техниката. Колкото на по-висока степен са развити способностите в работната сила, толкова по-малко енергия тя изразходва, толкова за по-дълго време тя запазва своята трудоспособност. Не без основание Маркс посочва, че „при всеобщия икономически закон разходите по производството падат, а живият труд става по-производителен". По-голямата производителност на живия труд се реализира или по-скоро е реализирана чрез овеществените способности в лицето на все по-усъвършенствуваните оръдия на труда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс К., Капиталът, т. I, С., 1950 г., 2. Маркс, К., Капиталът, т. III С., 1960 г. 3. Маркс, К., Наемен труд и капитал, С., 1950 г. 4. Маркс, К., Ф. Енгелс, Соч, т. 46. г. II. 5. Архив К. Маркс и Ф. Енгелс, т. IV.

KARL MARX ON THE ROLE OF THE PROFESSIONAL ABILITIES FOR THE PRODUCTIVITY OF LABOUR

Tr. Trifonov

Marx considers human abilities as function of the character of labour and as dependent on the professional functions in particular. The performance of these functions, according to him, is connected with the physical and mental abilities available, whose development should answer to the means of labour themselves.

Labour productivity is brought by Marx into definite connection with the developed abilities available in manpower and this question is closely tied, according to him, with the economy of live work.

ВЛИЯНИЕТО НА ШУМА ВЪРХУ УСТОЙЧИВОСТТА И ОБЕМА НА ВНИМАНИЕТО ПРИ ДЕЦА ОТ РАННА ВЪЗРАСТ

В. ПРЪВЧЕВ, Т. ТАТЬОЗОВ

Влиянието на шума върху организма на възрастните е проучено твърде подробно и в най-различни аспекти, включващи клинични, биологични и електрофизиологични изследвания. Въздействието на шумовия фактор върху детския организъм и психика все още е обект на ограничен брой изследвания. Децата от съвременното общество също са подложени на отрицателното шумово натоварване както в домашна обстановка, така и в детските заведения.

Данните от различни изследвания показват, че влиянието на шума води до понижение на слуховата чувствителност (W. Ickes, J. Espili, A. Clorig, 1979; B. Testa et all., 1979), изменение в сърдечната дейност, функционални промени в дейността на нервната система и отклонения в други физиологични функции (В. Пръвчев, М. Казакова, 1982). От психологическите функции най-често се изследва влиянието на шума върху умствената работоспособност (Ж. Г. Сидоренко, 1981; Г. Симеонова, 1980; E. Klotzbücher, 1981). Доказва се, че тя се снижава при шумово ниво над 40 дБ (П. А. Грабарь, 1976; A. Nicosia et all., 1977; L. R. Hartley. 1981).

Известно е, че детският организъм е по-лесно раним в сравнение с този на възрастния. През ранната детска възраст още не е завършено окончателното развитие и формиране на ВНД, поради което тя е по-лесно уязвима под въздействието на отрицателните фактори на околната среда.

Цел на настоящата работа е да се изследва влиянието на шума върху вниманието на деца от ранна възраст. Вниманието е една от най-чувствителните „мембрани" в психиката на човека при въздействието на фактори, стоящи извън обсега на действията му в определен момент. В ранната детска възраст то има определено значение в развитието на познавателната сфера и в организацията на всекидневната възпитателна работа с децата.

З а д а ч и на изследването: 1. Да се изследва устойчивостта на вниманието при различни шумови натоварвания. 2. Да се изследва обемът на вниманието при същите шумови натоварвания.

МЕТОДИКА

Обект на изследването са 30 здрави деца с психическо развитие в границите на нормата, на възраст от 2 до 3 години, отглеждани в детски ясли. Устойчивостта на вниманието бе изследвана посредством „пробата на Бурдон", адаптирана от нас според възможностите на децата от ранна възраст (геометричните фигури са заменени с достъпни изображения на предмети) Обемът на вниманието бе изследван посредством експониране на фигури (6 броя) чрез тахистоскоп. Децата се изследваха при шумов фон от 35 дБ и при висок интензитет на шума до 110 дБ. Шумът се възпризвеждаше посредством магнетофон, разположен на около 1 м от детето на равнището на главата му в продължение на целия тест. След 3-минутна експозиция на шума се пристъпваше към изпълнение на теста на същото шумово ниво.

Изследването се извършваше сутрин в периода на оптимално бодърстване (9—10 ч.) при постоянна обстановка и при предварителна адаптация към нея.

РЕЗУЛТАТИ:

Данните, получени при изследването на устойчивостта и обема на вниманието при различни нивà на шума, са представени на табл. 1.

Таблица 1

Брой на потвърдените фигури при различни шумови нивà (в %)

Ниво на шума	Устойчивост на вниманието	Обем на вниманието
До 35 дБ (А)	76,2	45,6
До 95 дБ (А)	59,0	30,6
До 110 дБ(А)	48,6	22,2

От тях се вижда, че устойчивостта на вниманието чувствително намалява с повишаване на шума. При шум 35 дБ (А) изследваните деца разпознават 76,2% от експонираните фигури. При шумова експозиция 90 дБ (А) този процент намалява на 59,0% и при висок интензитет на шума от 110 дБ (А) процентът на правилните отговори се снижава до 48,6%. При статистическа обработка на данните се установява значима разлика в отговорите на децата при различните шумови нивà ($p<0,01$).

По отношение данните от изследване обема на вниманието, представени също на табл. 1, се установява подобна тенденция на намаляване обема на вниманието с увеличаване интензитета на шума. При 35 дБ (А) процентът на възпроизведените фигури е 45,6%, при 90 дБ (А) техният процент намалява на 30,6% и при високо шумово натоварване до 110 дБ (А) чувствително се снижава до 22,2%. Установява се статистически значима разлика в получените данни при нивà на шума 35 дБ и до 90 дБ (А), $p<0,01$. При нивà 90 дБ и 110 дБ (А) не се установява статистическа значима разлика, но се запазва тенденцията за снижаване на резултатите.

На фиг. 1 е отразена възрастовата динамика на устойчивостта на вниманието при изследваните деца. При съпоставяне на резултатите на двете подгрупи деца (2 г. — 2 г. 6 м.; 2 г. 6 м. — 3 г.) се вижда, че докато при допустимо ниво на шума от 35 дБ (А) е налице възрастово различие ($p<0,001$), при увеличаване интензитета на шума до 90 дБ (А) и 110 дБ (А) такова различие не се забелязва. Подобни са и данните от изследването на възрастовата динамика на обема на вниманието (фиг. 2). При ниво на шума до 35 дБ (А) има статистически значима разлика в резултатите на двете подгрупи деца ($p<0,001$), докато

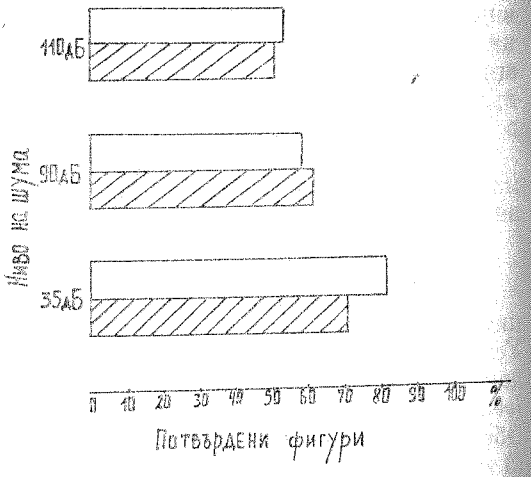

Фиг. 1. Възрастова динамика на устойчивостта на вниманието.
Шриховите колони — 2 г. — 2 г. 6 м., белите колони — 2 г. 6 м. — 3 г.
Обозначението е еднакво на фиг. 1 и 2

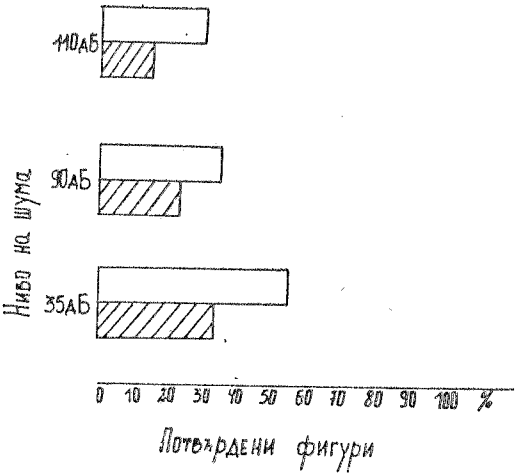

Фиг. 2. Възрастова динамика на обема на вниманието

при високите шумови нивà такава не се установява.

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

През първите години от живота на детето вниманието е все още слабо развито поради слабото развитие и на задръжните процеси. Всяко шумово натоварване се явява допълнителен дразнител, което води до апатия и отслабване на интереса към даден вид дейност, разсеяност, до бързо предизвикана умора. Ат. Кехайов (1978) отбелязва, че всички процеси, които водят до затруднение в нормалната перцепция на звуковите сигнали в пространството, са в състояние да породят отклонения в психо-физиологичните процеси на вниманието.

Анализът на данните от изследването показва, че с увеличаване на шумовото натоварване чувствително се нарушава устойчивостта на вниманието при изследваните деца и се снижава процентът на възпроизведените фигури. Подобни резултати е получил при изследване разпределеността на вниманието в условията на по-слаб шум (70 дБ) и на по-силен шум (95 дБ) L. R. Hartley (1981), който установява, че шумовото натоварване води до скъсяване времето за следене на обекта и до удължаване времето на реакцията, предизвикана от периферни стимули.

При проследяване възрастовата динамика на устойчивостта и обема на вниманието в шумова обстановка се установи, че по-високото шумово натоварване изравнява резултатите на по-големите деца (2 г. 6 м. — 3 г.) с тези на по-малките (2 г. — 2 г. 6 м.). Този факт говори недвусмислено за нарушаване на естествената възрастова разлика в устойчивостта и обема на вниманието под неблагоприятното въздействие на по-високите шумови натоварвания, когато се затруднява получаването на информация и преработката ѝ (P. Schulz, W. Battman — 1980).

Проведеното изследване предполага, че при по-продължително въздействие на интензивен шум, което в повечето случаи е обичайна обстановка в детските заведения (В. Пръвчев, Л. Исаева — 1979), това влияние ще има още по-неблагоприятен отзвук върху детската психика. Това се подкрепя и от нашите наблюдения върху някои поведенчески реакции на изследваните деца по време на експеримента при високи шумови нивà (90 дБ и 100 дБ). Повечето от децата реагираха с неспокойствие, раздразнителност, негативизъм, стереотипност на извършваните действия, боязливост, индиферентност към поставените им задачи, в някои случаи и с плач. F. Fiedler, J. Fiedler (1975), А. Вайка (1979) също установяват, че при по-високи и постоянни шумови натоварвания нарушенията в емоционалната сфера се изразяват в преобладаващи прояви на безпокойство и тревожност.

С честото нарушаване устойчивостта и обема на вниманието се намалява възможността на детето по-целенасочено да се включва в игровата дейност,

да приема поставените му адачи. Всичко това би могло да доведе до общи нарушения в познавателната му сфера и до затруднения във възпитанието му.

ИЗВОДИ:

1. При увеличаване интензитета на шума се нарушава устойчивостта и се снижава обемът на вниманието.

2. При висок интензитет на шума до 90 и 100 дБ (А) се нарушава и естествената възрастова динамика на устойчивостта и обема на вниманието.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вайка, А. Воздействиях акустических условий труда в кузнечных цехах на емоциональные и психомоторные реакции трудящихся — „Zesz. nauk PPzn." — 1979, № 8, 205—227. 2. Грабарь, П. А., Воздействие шума на умственную работоспособность студентов выших учебных заведений — „Гигиена населен. мест". Киев, 1976, 22—23. 3. Кехайов, Ан., Пространство, време, движение (Вестибуларни, зрителни и слухови перцепции), С. 1978, 184. 4. Пръвчев, В., Л. Исаева, Ниво на шума в яслите в периода на приемане на нови деца — „Педиатрия", 1979, 6. 5. Пръвчев В., М. Казакова, Влияние на шума върху пръстовата плетизмограма и Р—Р интервалограмата при деца от ранната възраст — „Педиатрия", 1982, 5, 490—495. 6. Сидоренко, Ж. Г., Значение индивидуально-типологических особенностей человека в оценке влияния факторов средных обитания. — „Гигиена населен. мест." Киев, 1981, № 20, 6—9. 7. Симеонова, Г., Изучение влияния транспортного шума еквивалентным уровнем 60 дБ (А) на некоторые показатели умственной работоспособности в различных возрастных группах — „Folia med." (НРБ), 1980, 22, № 3, 24—29. 8. Fiedler, F., J. Fiedler — Verbal and behavioral reactions to aiport — related noise — „J. Aud. Res.", 1975, 15, № 3, 208—213. 9. Hartley, L. R., Noise. attentional selectivity, serial reactions and need for experimental power — „Brit. J. Psychol.", 1981, 72, № 1, 101—107. 10. Ickes W. K., J. Espili, A. M. Clorig — Pattern a Personality and Noise induced vasoconstiction — „Speech. Hear. Res.", 1979, 22, № 2, 334—342. 11. Klotzbücher, F. Izum Einfluss des Lärms auf Leistung bei gesti ger Arbeit und ausgewählte physiologische Funktionen — „Jut. Arch. Occup. Euviron Hl.", 1976, 37, № 2, 139—155. 12 Nicosia, A., G. Ferreri, A. Tanzariello, „Rev. otoneuro-ophtalmol." 1977, 49, № 5, 421—424. 13. Schulz, P., W. Battman, Die Auswirkungen von Verkehrslärm auf verschiedene Tätigkeiten, „Z. ehp. und augew. Psychol." 1980, 27, № 4, 592—606. 14. Testa, B., C. Mesollellu, C. Morelli, F. Costu, Ipoacuse Improwise e stress — „Boll. Mulat. Drech. Golu Naso", 1979, 96, № 7, 143—150.

THE EFFECT OF NOISE ON THE STABILITY AND THE VOLUME OF ATTENTION IN EARLY CHILDHOOD

V. Pruvchev, T. Tatyozov

The effect of noise of 35, 90 and 110 deciballs (A) upon the stability and the volume of the attention is studied in 30 sound creshe children at the age of 2—3 years. The stability of the attention was measured by means of the test of Bourdon — an early age adaptation, and the volume of the attention was traced out by tachistoscope.

It was established that with the increase of the intensity of the noise up to 90 and 110 deciballs disturbances in the stability of the attention appear and its volume reduces.

НЯКОИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА УСПЕВАЕМОСТТА ВЪВ ВЕЧЕРНОТО УЧИЛИЩЕ

КИРИЛ ЖЕЛЯЗКОВ

Повишаването на образователното равнище на работническите кадри до нивото на средното образование придобива голяма значимост в светлината на изискванията на XII конгрес на Българската комунистическа партия за повсеместна интензификация на народното стопанство. С особена актуалност се поставя този въпрос и в основните положения на партийната концепция за нов Кодекс на труда: „. . . В промишлеността у нас 66,8 на сто от работниците са без средно образование, а от младите работници и служещи до 30 години без средно образование са над 40 на сто. Това показва, че проблемите на образователната подготовка няма да се решат само по естествен път, чрез отлива на по-възрастните поколения. За това е необходима конкретна практическа работа още сега“.[1]

Разглеждането и решаването на проблемите, свързани с повишаване образованието на работниците, очевидно следва да бъде комплексно, да разкрива влиянието и значимостта на редица предпоставки, фактори и условия, необходими за успешното и ефективно обучение на възрастните учащи се. В тази насока у нас и в чужбина редица автори (Б. Г. Ананиев, Л. И. Анциферова, Х. Льове, Ст. Жекова, Ф. Генов и др.) разглеждат някои от психологическите особености при обучението на възрастните, мотивацията за обучение, спецификата в учебния процес и т. н.

В статията се разглеждат част от резултатите от собствени изследвания на някои от особеностите на личността и изменението на психичните функции у обучаващи се по вечерен път работници в средни училища.[2] В най-общ план следва да се отбележи, че бе установена значителна хетерогенност у изследваните лица по отношение на наблюдаваните психологически променливи. Бяха наблюдавани например различия в особеностите на паметта и мисленето у изследваните учащи се — работници, които имаха преди всичко индивидуален оттенък. Особено ярко се открои насочеността на образното мислене към предмети и явления, срещани в реалната трудово-професионална дейност (1,2). В този смисъл, от психологическа гледна точка, се очерта една от най-характерните особености на обучаващите се по вечерен път работнически кадри — съществено влияние на водещата трудова дейност. Същевременно несъмнено влияние при обучението на работниците оказват наличието на жизнен и професионален опит, изменението на психическите функции във възрастов аспект и пр.

Така разкритата хетерогенност в експерименталните резултати от проведените досега изследвания наложи да бъде направено своеобразно обобщение на експерименталната работа в най-тясна връзка с особеностите на учебния процес в средните вечерни училища. В този смисъл бе по-

[1] Живков Т., Основни положения на партийната концепция за новия Кодекс на труда, С., Партиздат, 1982, с. 23.

[2] Изследванията се провеждат от секцията „Повишаване образованието и квалификацията на възрастни“ при Научноизследователския институт по професионално образование под ръководството и с непосредственото участие на автора.

ставена задачата да се установи взаимовръзката между постигнатия успех в обучението (на основата на оценките по изучаваните учебни предмети) с някои от изследваните психологически феномени. Бяха използувани данните от проучването на концентрацията на вниманието, избирателността на вниманието, устойчивостта на вниманието, превключваемостта на вниманието, скоростта на заучаване, равнището на логическата кратковременна памет, на дълговременната памет, равнището на логическото мислене, скоростта и гъвкавостта на образното мислене, равнището на претенции, на комуникативна активност, насочеността към учебния процес, изпълнение теста на Рейвън. Подробното описание на използуваните тестове за експериментално проучване на разглежданите психологически показатели е дадено в цитираната литература (1, 2, 3). Получените по емпиричен път количествени резултати бяха подложени на корелационен и факторен анализ с оглед да се разкрият статистически взаимовръзки между показателите за някои от свойствата на личността, за развитието на психическите функции, както и оценките за средния успех на изследваните учащи се — работници (348 души на възраст от 16 до 40 години). По този начин се предполагаше, на основата на получените корелационни и факторни зависимости, техния качествен анализ и интерпретация, да се разкрият някои психологически фактори, свързани с успеваемостта във вечерното училище.

Резултатите от корелационния анализ показаха интересни зависимости. Така например положителна корелация бе получена между постигнатия висок среден успех в обучението с показателите за превключване на вниманието (0,22), за скоростта на заучаване (0,19), за гъвкавостта на образното мислене (0,11), за насочеността към учебния процес (0,25), за равнището на претенциите (0,11) и пр. На пръв поглед странно, но положителна корелационна зависимост бе получена и между постигнатия висок успех и възрастта на изследваните лица (0,14)[1].

Прилагането на факторния анализ позволи статистически да бъдат обособени три фактора — табл. 1. Според нас те могат да бъдат интерпретирани по следния начин. Както се вижда от посочените коефициенти, по първия фактор са получени положителни факторни тегла за преобладаващия брой от изследваните психологически променливи. Това даде основание той да бъде класифициран като „общ“ фактор, предполагащ включването в действие в процеса на обучението на възрастните — учащи се на цялостната психологическа организация на личността, формирана на основата на определено равнище на изградените личностни качества и съответно развитие на психическите функции. По втория фактор положителни тегла получиха показателите за избирателността на вниманието, за устойчивостта и превключваемостта на вниманието, за логическото мислене, за скоростта на заучаване, за равнището на логическата кратковременна памет, за скоростта на образното мислене, както и показателите за изпълнението на теста на Рейвън. Това даде основание да се предполага, че този фактор е свързан преди всичко с индивидуалните възможности на обучаващите се по отношение на включваните в действие в процеса на обучение психически функции. За третия фактор може да се отбележи, че значими факторни тегла получиха показателите за равнището на претенциите, за насочеността към

[1]Влиянието на възрастта върху изменението на някои психически функции у учащи се във вечерни училища работници е разгледано в наша публикация в брой 4-ти на списание „Психология“ от 1981 год.

учебния процес, за комуникативната активност, т. е. определящо е влиянието на някои от изследваните личностни качества на обучаващите се по вечерен път работници.

Таблица 1

Факторна структура на изследваните психологически променливи

Променливи фактории тегла	Променливи факторни тегла	Променливи факторни тегла
Концентрация на вниманието 0,085	равнище на претенции 0,129	избирателност на вниманието 0,166
Избирателност на вниманието 0,126	равнище на ком. активност 0,230	равнище на лог. мислене 0,149
Равнище на лог. мислене 0,010	насоченост към уч. процес 0,194	устойчивост на вниманието 0,016
Равнище на претенции 0,210		превключване на вниманието 0,473
Превключване на вниманието 0,332		скорост на заучаване 0,163
Равнище на ком. активност 0,103		равнище на лог. краткотрайна памет 0,172
Скорост на заучаване 0,100		скорост на обр. мислене 0,725
Равнище на дълготрайната памет 0,214		равнище на дълготрайната памет 0,131
Насоченост към уч. процес 0,054		изпълнение на теста на Рейвън 0,385
Изпълнение теста на Рейвън 0,242		

Очевидно опитът да се погледне комплексно на психологическите фактори (в смисъл на изложеното досега), определящи успешността на обучението в средните вечерни училища (а вероятно това е така и при обучението в дневното училище), показва, че успеваемостта, успешността на обучението, следва да се разглежда като последствие от действието на редица фактори-причини. В този смисъл получените статистически данни и техният качествен анализ показаха значимостта на формираната у обучаващите се възрастни своеобразна готовност за учене, определяща се от насочеността към учебния процес, от равнището на претенциите, както и от изменението на психическите функции през младежката и зрялата възраст.

Разбира се, на този етап от изследователската работа все още не е възможно формулирането на точни препоръки и конкретни указания с приложен характер за цялостно усъвършенстване и интензификация на учебния процес при вечерното обучение на работниците. Натрупаният скромен опит обаче дава основание да се изкаже съждението, че структурните изменения в системата на психичната дейност във възрастов план не са единственият решаващ фактор, чието отчитане в педагогическата практика ще доведе до подобряване на резултатите от обучението. Като значими от психологическа гледна точка се откроиха и някои личностни качества (насоченост към учебния процес, високо равнище на претенциите и пр.), които определят различията при постигането на успех в обучението на изследваните лица. Подобни факти изтъкват и други автори (4). Тези експериментални резултати позволяват да се изкаже становището, че хетерогенността на контингента работници, насочил се към вечерно обучение, по отношение насочен

ността на личността, равнището на претенции и пр. е много значима за наличните трудности, възникващи в учебно-възпитателната работа на учителите както в първите дни, така и през целия период на обучението във вечерните училища. Очевидно е, че провежданите досега изследвания на психологическите аспекти на успеваемостта във вечерното училище, насочени към анализиране измененията на психическите функции на възрастните учащи се, следва да бъдат поставени на по-широка методологическа основа. В този смисъл се откроява необходимостта да се направи преход от структурно-статичните изследователски методи към по-обстойно и по-цялостно разкриване процесите на психическия живот на възрастните.

Както отбелязват редица автори (5, 6, 7, 8), съществуването и развитието на личността се характеризира с голяма динамичност, обусловена от постоянно изменящите се ситуации в поведението на човека, насочено към решаване на непрекъснатия поток от житейски задачи. Разглеждането на развитието на психиката на възрастните в съответствие с тази постановка дава основание да се предполага, че и способността за обучение (в широкия смисъл на думата) също следва да се разглежда в развитие, в пряка диалектическа връзка и взаимозависимост с особеностите в измененията на психическите функции през различни възрастови периоди и съответно цялостната психологическа организация на личността. Независимо от факта, че при нашата експериментална работа за изследваните психологически променливи бяха установени значителни различия в индивидуалните постижения, прояви се значителната хетерогенност на психологическите особености на учащите се по вечерен път работници, получените психологически фактори на успеваемостта показаха възможността те да бъдат групирани в три направления. Съответно, различните темпове в развитието на психическите функции, наличието на периоди на намаляване и повишаване тяхната значимост през различните етапи на младежката и зрялата възраст показаха, че в изменението на способността за обучение на възрастните се проявяват различни тенденции. Това се прояви в диагностираните динамични промени в равнището на претенциите, насочеността към учебния процес, готовността за задълбочено и трайно овладяване на новите знания и пр. Проведеният факторен анализ обаче показа, че може да се формулира работна хипотеза, съгласно която да се предполага, че навлизането, пълноценното и активното включване на възрастните в учебния процес постепенно води до такива промени в структурата и организацията на тяхната психична дейност, които дават възможност да се преодолеят изменящите се с възрастта възможности на психичните функции, да се формира специфична способност за обучение. С други думи, независимо от прекъсването на своето обучение след напускането на дневното училище, независимо от изменението на психическите функции през младежката и зрялата възраст, насочилите се към вечерно обучение възрастни успяват като субекти на учебния процес да формират специфична организация на познавателната си дейност. Промените в структурата на психичните компоненти с изменението на възрастта във функционален аспект протичат в насока на постигане на динамично равновесие с изискванията на учебния процес.

Разбира се, формулираната хипотеза следва да бъде проверявана в последващата експериментална работа по разглежданите психологически аспекти на успеваемостта във вечерното училище.

ЛИТЕРАТУРА

1. Желязков, К., Изменение на някои психически функции през младежката и зрялата възраст, сп. Психология, 4, 1981, с. 236—242. 2. Желязков, К., Психологически аспекти на насочеността на личността на обучаващите се по вечерен път, сп. Професионално образование, 11, 1980, с. 28—31. 3. Желязков, К., Някои социално-педагогически проблеми при вечерното обучение на работническите кадри, Професионално образование, 3, 1980, с. 27—31, 4. Льове, Х., Психология на обучението, С., Наука и изкуство, 1979, 5. Анцыферова, Л. И., Некоторые теоретические проблемы психологии личности, Вопр. психологии, 1, 1978, 6. Асеев, В. Г., О диалектике детерминации психического развития, в сб. Принцип развития в психологии, М., 1978. 7. Абулханова—Славская К., Диалектика на човешкия живот, С., Партиздат, 1982. 8. Генов, Ф., Методологически принципи за определяне социално-психологическата структура на личността, Психология, 6, 1978.

SOME PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE RESULTS IN EVENING HIGH SCHOOLS

K. Zhelyazkov

A factor analysis of the results obtained in an investigation on some peculiarities of the workers students at evening high schools is presented. On the basis of the statistical dependences three pshychological factors, connected with achievement of god results in evening training are revealed. Similar empiric results, obtained for adult subjects studying at evening high school are analyzed. Definite directions for investigation of the ability to study taken as a psychological and social-psychological phenomenon are outlined.

ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ КОМБИНАТИВНОСТТА КАТО ЕЛЕМЕНТ НА ПЕДАГОГИЧЕСКОТО ТВОРЧЕСТВО

ОЛГА ДИМИТРОВА — Русе

Педагогическото творчество има своето реално място в работата на всички учители. То се обуславя от много фактори, най-важните от които са богатството и разнообразието на педагогическите ситуации в урочната и в извънурочната дейност, сложността и динамиката на обекта на учителския труд — децата, своеобразието на учебното съдържание по отделните учебни дисциплини, формите на работата и т. н. Общовалидността на посочените фактори разкрива общовалидността и на самото творчество в труда на всички учители независимо от тяхната специалност, от учебно-училищната степен, в която го реализират, от собствената им образователна подготовка. Затова категорията „Педагогическо творчество“ трябва да се изследва, като се изучават структурата и компонентите ѝ, своеобразието на нейната реализация в зависимост от съдържанието и формите на педагогическия труд.

У нас вече има интересни и оригинални проучвания върху педагогическото ворчество (Г. Пирьов, Ст. Жекова, М. Хартарски и др.). Всеки от тези автори прави „свой разрез“ на това явление, изучава го от свой ъгъл и с това допринася за пълнотата и точността на неговата характеристика.

Ст. Жекова[1] представя структурата на педагогическото творчество в

[1]Стоянка Жекова, Професионализиране на личността (учителят в своята професия)* изд. на МНП, С., 1978.

труда на учителя. Авторката отделя специално място и поставя акцент върху комбинативността, която е „пряк носител“ и най-ярък изразител на творчеството в неговата практическа реализация. Тя счита, че най-верният път за изучаване и характеризиране на професионалното творчество на учителя е педагогическата задача и нейното решение. Педагогическата задача е „основна единица“ на сложния учителски труд. Затова от чертите и особеностите в решаването на задачите трябва да се извеждат и своеобразията на професионалния труд на учителите. Комбинативността според Ст. Жекова показва умението на учителя да обединява (да комбинира) средства, похвати и подходи в зависимост от задачата, от нейната конкретност и неповторимост. Неповторимостта на задачата превръща всяка проява на комбинативноста в явление, което носи нещо само свое, т. е. тя самата става с нещо неповторима. В това е нейната творческа същност.

Изследването върху комбинативността извършихме с контингент от детски учителки при тяхната дейност в режимните моменти извън занятията. Поставихме си за цел да проследим корелацията на този компонент на творчеството с някои личностни качества, както и с някои обективни фактори в труда им. Изследването се извърши на няколко етапа. В първия етап то се реализира чрез оценка на експерти, които трябваше да посочат и да систематизират фактори, от които зависи творческият труд на детските учителки в посочените режимни моменти. Необходимо беше те да обединят тези фактори в две групи — обективни и субективни и да покажат вътрешната им йерархия (да ги степенуват по значимост). В резултат на експертната оценка с най-висок ранг се обособиха два фактора — първи субективен и първи обективен. Първият субективен е общата интелигентност на детските учителки, а първият обективен — трудовият им стаж. Затова към конкретното изследване на корелациите интелигентност—комбинативност и трудов стаж—комбинативност насочихме и нашето изследване.

За проследяване и оценка на първото взаимоотношение приложихме теста на Рибаков (фигурален тест), който притежава особености, съответстващи на особеностите на изследваното явление. Най-напред чрез него може да се проследи възможността за комбиниране на елементи, при което да се изявят оригинални подходи и структури и второ, той отразява някои черти от труда на детските учителки[2]. Фигурите на Рибаков принадлежат към групата на тестовете за изследване на интелигентността, която анализира пространственото въображение. Неправилни планиметрични фигури трябва да се разделят на две части с помощта на една права линия така, че при повторното им събиране да се получи квадрат. Събирането на частите става само въобразяемо. Всяко вярно решение се оценява с една точка. Интерпретацията се ориентира не само по степента на пространственото въображение, но също и по познавателната пластичност.

Ние зададохме общо шест планиметрични фигури. Всяко вярно решение оценявахме с една точка. Върху основата на експертната оценка разделихме изследваните учителки на две групи — учителки, проявяващи по-висока степен на комбинативност в педагогическото творчество ($У_1$) — 45 учителки

[1]Изследвахме режимния момент „Празници и развлечения“.

[2]Вид на теста на Рибаков: тест за изследване на интелигентност. Разработен през 1910 г. от психиатъра Рибаков и е стандартизиран 1922 г. от Щерн. Същият е използуван от Хилтман през 1960 г.

Meili R., Lehrbuch der psychologischen Diagnostik, Bern, 1961

Hiltman H., Kompendium der psychodiagnostischen Tests, Bern, 1961.

и учителки с по-ниска степен на комбинативност ($У_2$) — 15. Табл. 1 показва, че от първа група учителки с висока степен на комбинативност ($У_1$) 4 учителки са решили 100% задачата, докато от втора група ($У_2$) само една учителка е решила напълно вярно и т. н.

Таблица 1

Зависимост между интелигентност и комбинативност

Ниво на комбинативност	Брой точки от теста							Обща сума
	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	
	6	5	4	3	2	1	0	
I група — висока степен ($У_1$)	4	5	16	12	6	2	0	45
II група — ниска степен на комбинативност ($У_2$)	1	2	6	1	3	1	1	15
Обща сума :	5	7	22	13	9	3	1	60

X_1 от табл.1 означава максималния брой на точките от теста, т. е. решени са шест планиметрични фигури за шест минути и т .н.

Най-общо, от табл. 1 се вижда интензивната връзка между интелигентността на детските учителки и комбинативността в мисленето им като елемент на цялата им творческа дейност Само с обща интелигентност може да се осигури оригиналност в замисъла на работата с децата и особено умението да се комбинират средства и похвати в тази работа. Ограничената интелигентност превръща учителката повече или по-малко в репродуктор, в подражател на чужди идеи и подходи, както и на съвкупност от средства и похвати. Такива учителки много често комбинират механично сценарии на празници и развлечения, механично изработват и съдържанието на режимните моменти извън занятията. Данните от нашите изследвания потвърдиха многобройните наблюдения и констатациите от тях, че само интелигентни детски учителки могат да станат истински творци.

Втората част от изследването, както вече посочихме, се свързва с водещия субективен фактор, посочен от експертите — трудовия стаж на детските учителки. Трябваше да се види как той корелира с комбинативността като компонент на педагогическото творчество. Изследваният контингент беше разделен на четири групи — от 0—5 години, от 0—15 г., от 15—25 г. и над 25 г. трудов стаж.

Таблица 2

Трудов стаж и комбинативност

Трудов стаж	$\bar{x}$	$\bar{x}$	τ	
	от експертната оценка	от самооценка	от ЕО	ТС
0—5	2,34	2,16	0,376	0,326
5—15	2,47	2,47	0,414	0,432
15—25	2,64	2,42	0,384	0,514
над 25	2,54	1,71	0,405	0,368

Корелацията се проучи чрез оценки на експертите и чрез теста за самооценка. Определихме три степени на оценка и самооценка. Успоредното използуване на тези два изследователски пътя осигури повече обектив-

ност на данните, които можеха да се съпоставят. Привеждаме резултатите от експертната оценка и от теста на самооценка в средноаритметични стойности и с коефициент на Кендел (τ).

Изследването на корелациите трудов стаж — комбинативност на мисленето също показа интересни и значими данни. Преди всичко стана ясно, че с увеличаването на трудовия стаж относително намаляват силата и активността на комбинативността, макар че разликата не е голяма. Тя по-добре се вижда в самооценките на детските учителки. Там тази разлика е по-определена и по-подчертана. Важен е фактът, че при младите детски учителки комбинативността има относително високо равнище.

Следователно може да се очаква, че учителките идват с добра готовност в това отношение. Навярно влияние оказват и възраста им, ентусиазмът в началните им професионални стъпки, желанието да се изявят добре в труда си.

Двата междинни етапа — трудов стаж от 5—15 г. и от 15—25 г. — са време на относително високи постижения в комбинативността. Тогава учителките са натрупали опит, краят на трудовия им стаж е още далеч. Това е време на най-активна професионална възраст, което се вижда в почти всички получени резултати, свързани с изследването на педагогическото творчество и неговата зависимост от трудовия стаж. Доказва го и нашето изследване върху комбинативността като съставка на творчеството.

В обясненията към самооценките си изследваните лица посочват, че след 25-та трудова година са много уморени, че трудно могат да се справят с изискванията и характеристиките на малките деца и изобщо че това е работа за по-младите. Тук, както се вижда от табл. 2, се получава известно „разминаване" между данните на експертите и на самите детски учителки. Експертите дават по-висока оценка на комбинативността и възможностите за нейната изява при всички етапи. Следователно те виждат и намират повече професионални резерви, не считат, че възрастта след 45—46 години е толкова напреднала, че да бъде тежест в работата на детските учителки.

Изследването върху комбинативността, като съществен елемент на педагогическото творчество в детските градини, показа още веднъж, че то, както и другите елементи на творчеството, трябва да се изучава по научен път. Само тогава могат да се получат определени и точни данни за неговите характеристики, а оттук и най-вярната основа за управлението на педагогическия труд и неговите творчески параметри.

INVESTIGATION ON COMBINATIVENESS AS AN ELEMENT OF PEDAGOGICAL CREATIVITY

Olga Dimitrova

Some data are presented of an investigation upon combinatieness as an element of pedagogical creativity in nursery school teachers during their work at regime, out-of-lesson moments. The correlations intelligence — combinatorial ability and length of service—combinativeness are traced out. The results obtained are explicitly showing that only the general intelligence may secure creativity in the sense of combinatorial ability for application of diferent means, approaches and skills in nursery school teacher's activity.

Rich reserves for creative work are revealed for all the length-of service periods of nursery school teachers.

ДЪРЖАВЕН КОМИТЕТ ЗА ПЛАНИРАНЕ

ЗАПОВЕД

София 31. 12. 1982 година

На основание чл. 5(6) от постановление № 5 на ЦК на БКП, Министерския съвет и ЦС на БПС от 1. 02. 1977 г. за усъвършенстване на работната заплата и чл. 11(1), т. 1, буква „в“ на постановление № 22 на Министерския съвет от 30. 06. 1981 г., Държавният комитет за планиране

УТВЪРЖДАВА:

типови длъжностни характеристики за длъжностни наименования от Щатния указател за приложение на Единната щатна таблица в министерствата, другите ведомства, стопанските организации и техните поделения (предприятия) в сферата на материалното производство, както следва:

шифър 04500056 — психолог на труда в предприятие
шифър 04500058 — социолог по труда в предприятие
шифър 01300000 — началник отдел по социология и психология на труда
шифър 04500056 — психолог по труда в стопанска организация
шифър 04500058 — социолог по труда в стопанска организация
шифър 00600008 — сътрудник по въпросите на психологията на труда
шифър 00600008 — сътрудник по въпросите на социологията на труда
шифър 00400000 — главен специалист по въпросите на психологията на труда
шифър 00400000 — главен специалист по въпросите на социологията на труда

Прилагането на новоутвърдените типови длъжностни характеристики следва да става при спазване изискванията на Общите положения от Сборник 3 „Типови длъжностни характеристики“, одобрени със заповед № 97 от 1. 03. 1977 г. на бившия Комитет по труда и работната заплата и ЦС на БПС, допълнени със заповед № 1083 от 31. 12. 1980 г. също на КТРЗ и ЦС на БПС (Информационен бюлетин по труда — бр. 2 от 1982 г.).

Настоящата заповед не отменя типовите длъжностни характеристики за „социолог“ и „психолог“, утвърдени от БАН и регистрирани от бившия Комитет по труда и работната заплата, които следва да се използуват за извънматериалната сфера и в териториален разрез.

ЗАМ.-ПРЕДСЕДАТЕЛ НА ДЪРЖАВНИЯ КОМИТЕТ ЗА ПЛАНИРАНЕ

ПСИХОЛОГ ПО ТРУДА В ПРЕДПРИЯТИЕ

ДЛЪЖНОСТНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ:

Разработва психологически характеристики на професиите и работните места в предприятието, психологическите аспекти на адаптацията на младите работници, на подбора и въвеждането на новопостъпващите работници и специалисти: психологическата обосновка на нормативите и нормите за разход на труд и плановите задания. Проучва мотивацията и удовлетвореността и предлага мероприятия за усъвършенстване кадровата политика на предприятието; психологическите въпроси на режима на труд и почивка и съдействува за оптимизирането му. Изследва психологическите проблеми за усъвършенстване на квалификацията, психологическите въпроси за усъвършенстване организацията на работното място и факторите на работната среда. Участвува в разработването и усъвършенстването на системата по оценяване на кадрите и при практическото й осъществяване. Изяснява психологическите изисквания при стимулирането и социалистическото съревнование. Анализира рисковите ситуации и психологическите причини за трудовите злополуки и производствените аварии в предприятието, дисциплинарните нарушения, отрицателните прояви в поведението на отделната личност и набелязва мерки за отстраняването им. Изяснява факторите за психологическата съпротива при въвеждането на нова техника в производството, изобретения и рационализации и набелязва мероприятия за преодоляването им. Провежда лична и професионална консултация. Анализира конфликтните ситуации в трудовите колективи, работните групи и звена, решава психологическите проблеми на взаимоотношенията при бригадната организация на труда, съдействува за оптимизиране стила и метода на работа на ръководство. Изяснява психологическите причини за текучеството. Разпространява психологическите знания. Извършва по-мащабни изследвания с помощта на психолозите от звеното на съответната СО.

ТРЯБВА ДА ЗНАЕ:

Обща и диференциална психология, психодиагностика, психометрия, статистика за психолози, експериментални методи на изследване, трудова, социална, инженерна, възрастова и педагогическа психология. На тази основа да има профилирана подготовка по психофизиология, организация и управление на трудовата дейност, психотерапия, клинична и медицинска психология, икономика и социология на труда, трудово-правни отношения.

КВАЛИФИКАЦИОННИ ИЗИСКВАНИЯ:

Съгласно Единната щатна таблица.

НАЧАЛНИК ОТДЕЛ ПО СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ НА ТРУДА

ДЛЪЖНОСТНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ:

Ръководи цялата дейност по прилагане на социологическите и психологическите знания по труда в предприятието. Оказва постоянна помощ и съдействие на административно-стопанското и обществените ръководства

за цялостното обхващане и задълбочено изучаване на социологично-психологичните процеси и явления в трудовите колективи с оглед вземане на своевременни, ефективни мерки за тяхното регулиране.

Участвува в разработването на социологично-психологичните проблеми на научно-обосновани прогностични и актуални предложения, които представя на съответното ръководство за вземане на управленчески решения за усъвършенстването на системата на управление на трудовите колективи, социалните отношения и взаимодействия в трудовите колективи и между взаимообвързаните колективи и социални групи, критериите и показателите за комплексна оценка, подбор, разпределение, стимулиране и растеж на кадрите, условията, организацията и нормирането на труда, бита и използуването на свободното време на членовете на трудовите колективи, системата на професионалната адаптация на кадрите, на социалистическото съревнование, за повишаване професионалната квалификация на кадрите, тяхното движение и развитие.

Участвува в организацията, координацията и методическото ръководство при съставянето на плана за социалното развитие на колектива.

Осигурява за ръководството на предприятието постоянна информация за състоянието на вътрешноколективните отношения, назряването на конфликтни ситуации и други социологично-психологични проблеми и предлага мерки за тяхното предотвратяване или преодоляване.

Оказва съдействие на ръководствата на политическите и обществените организации в идейно-възпитателната им работа и в организирането и отчитането на социалистическото съревнование.

Популяризира социологическите и психологическите знания и опита от приложението им в практиката.

Провежда консултативна дейност при вземане на управленчески решения.

Разпределя пропорционално и целесъобразно задачите между подчинените му изпълнители, съгласува и насочва дейността им съобразно изискванията на поставените задачи; контролира и оценява по количество работата на същите.

ТРЯБВА ДА ЗНАЕ:

Теорията на научната социология, методите за провеждане на социологически изследвания или обща и диференцирана психология, психодиагностика, трудова, социална и инженерна психология.

Партийните и правителствени решения и нормативни документи, определящи основните насоки на работата в областта на социологията и психологията на труда; механизма за управление на националната икономика, основните положения на теорията и практиката на съвременното управление, организацията на производството и труда; методите на получаване на достоверна информация за производствени, икономически, социални и социално-психологически процеси и явления; икономическите, техническите, обществените и политическите условия, определящи дейността на съответната система, както и перспективите за нейното развитие; нормативните документи по охраната на труда; основните положения на трудово-правните отношения.

КВАЛИФИКАЦИОННИ ИЗИСКВАНИЯ:

Съгласно Единната щатна таблица.

ПСИХОЛОГ НА ТРУДА В СТОПАНСКА ОРГАНИЗАЦИЯ

ДЛЪЖНОСТНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ:

Координира дейността на психолозите в предприятията на СО и провежда по-мащабни психологически изследвания с участието на същите; разработва: психологически характеристики на някои основни професии и работни места; системи и методики за психологически подбор на кадрите; психологическите аспекти на типови методики за режима на труда и почивка; система за психологическите изисквания към стимулирането на кадрите; система за анализ и методи за изследване на психологическите причини за трудови злополуки и производствени аварии; изискванията за психологическата обосновка на нормативите и нормите за разход на труд и плановите задания; психологическите аспекти на проектите за реконструкция и модернизация; психологическите проблеми на подготовката и повишаване квалификацията на кадрите; психологическите основи на атестирането на кадрите. Конкретизира психологическите основи и методи за професионалното ориентиране. Актуализира психологическите изисквания към системата за адаптация и въвеждане на новопостъпващите работници и специалисти. Изследва психологическите фактори за движението и стабилизирането на кадрите и за работоспособността и ефективността на труда в производството. Ръководи и осъществява лична професионална психологическа консултация на кадрите. Проучва факторите за негативното влияние върху психиката на кадрите и разработва система за неутрализирането им. Апробира методи за оценката на професионалната квалификация и усвояване на челния производствен опит. Усъвършенствува системата за оценка на факторите на работната среда, средствата за производство и технологиите. Анализира взаимоотношенията и конфликтните ситуации в трудовите колективи. Систематизира причините за дисциплинарни нарушения и отрицателни прояви в поведението на отделната личност и прилага мероприятия за тяхното отстраняване. Работи за изграждане на психологически обосновани методи за повишаване на трудовата активност. Проучва психологическите въпроси на творчеството и изобретателската дейност. Изучава причините и изработва форми за преодоляване на психологическата бариера при въвеждане на нови технически средства и организационни промени. Провежда консултативна дейност при вземане на управленчески решения. Осигурява, апробира и усъвършенствува методика за психологически изследвания. Разпространява психологическите знания; участвува в комплексни изследвания съвместно и със специалисти по социология, като разработва психологическите аспекти на изследванията.

ТРЯБВА ДА ЗНАЕ:

Обща и диференцирана психология, психодиагностика, трудова, социална и инженерна психология, психометрия, статистика за психолози, възрастова и педагогическа психология, експериментални методи на изследване, социология на труда и психотерапия.

Партийните и правителствени решения и нормативни документи, определящи основните насоки на работата в областта на психологията на труда; механизма на управление на националната икономика; основните положения на теорията и практиката на съвременното управление, организацията на производството и труда; методите за получаване на достоверна информация

за производствени, икономически, социални и социално-психологически процеси и явления; икономическите, техническите, обществени и политически условия, определящи дейността на съответната система, както и перспективите за нейното развитие; нормативните документи по охраната на труда; основните положения на трудово-правните отношения.

КВАЛИФИКАЦИОННИ ИЗИСКВАНИЯ

Съгласно Единната щатна таблица.

СЪТРУДНИК ПО ВЪПРОСИТЕ НА ПСИХОЛОГИЯТА НА ТРУДА

ДЛЪЖНОСТНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ:

Участвува в координацията на дейността по прилагане на психологическите знания в системата на министерството, ведомството; в изучаването, анализирането, прогнозирането и разработването на психологическите аспекти на концепции и нормативни документи за развитието на съответната система; в осигуряването на единно методическо ръководство на специалистите, заети в тази дейност; изучава вътрешния и чужд опит — теория и практика в тази област; изучава и съблюдава нормативните документи и разпореждания по психология на труда, издавани от висшестоящите органи. Изучава и участвува в оценяването на състоянието на дейността и кадрите по психология на труда в съответната система. Участвува в организацията, методическото ръководство и координацията по разработването на плановете и програмите по прилагане на психологическите знания; изготвя материали по отчитане изпълнението на задачите; изучава новостите и на тази основа прави предложения за изменение на формите и съдържанието, по които се провежда дейността по прилагане на психологическите знания. Популяризира психологическите знания. Провежда консултативна дейност при вземане на управленчески решения.

ТРЯБВА ДА ЗНАЕ:

Обща и диференцирана психология, психодиагностика, трудова, социална и инженерна психология.

Партийните и правителствени решения и нормативни документи, определящи основните насоки на работата в областта на психологията на труда; механизма на управление на националната икономика; основните положения на теорията и практиката на съвременното управление, организацията на производството и труда; методите за получаване на достоверна информация за производствени, икономически и социални и социално-психологически процеси и явления; икономическите, организационно-техническите, обществените и политическите условия, определящи дейността на съответната система, както и перспективите за нейното развитие, нормативните документи по охраната на труда; основните положения на трудово-правните отношения.

КВАЛИФИКАЦИОННИ ИЗИСКВАНИЯ:

Съгласно Единната щатна таблица.

ГЛАВЕН СПЕЦИАЛИСТ ПО ВЪПРОСИТЕ НА ПСИХОЛОГИЯТА НА ТРУДА

ДЛЪЖНОСТНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ:

Координира и оказва помощ при прилагане на психологическите знания в системата на министерството, ведомството, стопанската организация. Участвува в изучаването, анализирането, прогнозирането и разработването на психологическите аспекти на концепции и нормативни документи за развитието на съответната система. Осигурява единно методическо ръководство на специалистите, заети в тази дейност в системата; организира изучаването на вътрешния и чужд опит — теория и практика в тази област; изучава и следи за съблюдаването на нормативните документи и разпореждания по психология на труда, издавани от висшестоящите органи; дава насоки, координира и участвува в разработването на плановете и програмите по психология на труда; изготвя материали по отчитане изпълнението на задачите и предлага проектооценки и решения за приемане от съответните ръководства; изучава новостите и на тази основа обогатява формите, съдържанието и насоките, по които се провежда дейността по психология на труда.

Когато ръководи служба или звено, разпределя пропорционално и целесъобразно задълженията между отделните изпълнители, съгласува и насочва дейността на същите съобразно изискванията на поставените задачи; организира контролирането и оценява по количество и качество работата на отделните изпълнители; организира функционалните взаимоотношения между отделните специалисти и технически изпълнители. Провежда консултативна дейност при вземане на управленчески решения.

ТРЯБВА ДА ЗНАЕ:

Обща и диференцирана психология, психодиагностика, трудова, социална и инженерна психология.

Партийните и правителствени решения и нормативни документи, определящи основните насоки на работата в областта на психологията на труда; механизма на управление на националната икономика; основните положения на теорията и практиката и съвременното управление, организацията на производството и труда; методите за получаване на достоверна информация за производствени, икономически, социални и социално-психологически процеси и явления; икономическите, организационно-техническите, обществените и политическите условия, определящи дейността на съответната система, както и перспективите за нейното развитие; нормативните документи по охраната на труда; основните положения на трудовоправните отношения.

КВАЛИФИКАЦИОННИ ИЗИСКВАНИЯ:

Съгласно Единната щатна таблица.

НАЦИОНАЛНА СРЕЩА НА ПСИХОЛОЗИТЕ ОТ ПРОМИШЛЕНИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

На 5 април 1983 г. в АОНСУ се състоя Първата национална среща на психолозите, работещи в промишлени предприятия. Тя беше организирана от Ръководството на Дружеството на психолозите в България, Централната лаборатория по психология при БАН и катедра „Психология на управлението" в АОНСУ. В нея взеха участие 80 психолози от цялата страна. Същата беше открита от зам.-председателя на Дружеството — проф. д-р Филип Генов, който формулира нейните цели, а именно: да се обсъдят задачите, поставени пред психолозите от промишлеността с Решението на Секретариата на ЦК на БКП от 13. V. 1982 г.; да се разгледа програмата-проект, подготвена за започващия през есента на тази година курс за психолозите в промишлените предприятия и да бъде учредена секция към Дружеството, в която да членуват психолозите, работещи в промишлените предприятия.

Главна тема на доклада, изнесен от зам.-председателя на Дружеството на психолозите — проф. Георги Йолов, бяха основните задачи на психолога в предприятието, произтичащи от Решението на Секретариата на ЦК на БКП. Докладчикът обоснова изискването на съвременното психологическо познание от комплексен подход, който да включва, от една страна, фундаментално-теоретичното, експерименталното и приложно-психологическото познание, от друга страна — взаимното допълване на експериментално психологичните, психодиагностичните и психотерапевтичните методи и от трета — засилване на междудисциплинарните връзки на психологията със съответните обществени и природни науки. Докладчикът отдели особено внимание на необходимостта от развитие на новото направление в психологическата наука — приложната психология. Като припомни, че в други страни тя се е зародила още в началото на века, той определи като нейна основна функция „да обединява както постиженията на психологията, така и на сродни обществени науки за ефективно решаване на човешките проблеми, включително и в производствената сфера". По-нататък проф. Йолов се спря на необходимостта от създаването на научно-методичен център, обединяващ усилията на съществуващите научно-приложни звена, групи и лаборатории, чиито задачи той вижда в координационните му функции в областта на изследователската проблематика и в подготовката и преквалификацията на кадрите. В контекста на горното трябва да се посочи, че при последвалото обсъждане много от изказалите се също обосноваха необходимостта от създаването на такъв център, виждайки го като Институт по психология. Докладчикът предложи да се създаде към дружеството секция „Психологът в предприятието", която да започне научен, организационен и методичен живот. Проф. Йолов разгледа както специфичните дейности на психолога в предприятието, така и общите проблеми пред психолога и социолога. Той посочи редица трудности в процеса на ускорената професионализация на психолозите у нас; динамичната промяна на съдържанието в професионалната дейност на психолога, неизбежността на процесите на интеграция и диференциация, проблема за контрол над качеството на професионалния психологичен труд в неговите два аспекта — вътрешнопрофесионален контрол и защита от външна намеса. В заключението си проф. Йолов изрази своето убеждение, че „единството между психологическата

теория, емпиричните изследвания и приложната психология ще доближи психолозите не само до най-актуалните проблеми на социалната практика, но и ще издигне психологическото познание до по-високо научно развитие".

Вторият доклад на срещата беше изнесен от ст.н.с. В. Русинова, завеждаща секцията „Приложна психология в ЦЛП" при БАН. Тя се спря на новите документи, регламентиращи дейността на психолозите в промишлените предприятия, които включват: указания за осъществяване дейността по прилагане на социологическите и психологическите знания в сферата на материалното производство, примерни функции и задачи на специалистите, отделите, звената, службите и направленията по социология и психология на труда и типови длъжностни характеристики. Докладчикът подчерта, че в тези документи йерархията в структурата на психологическите служби е ясно очертана. Основна задача на психолога в предприятието е да подпомага неговото ръководство за повишаване на социалната и икономическата ефективност от работата на трудовите колективи. За психолози в предприятията могат да бъдат назначавани лица, завършили висше образование със специалност „психология" у нас или в чужбина. Като определено отстъпление тя посочи текста, допускащ да бъдат назначавани лица, завършили психология като втора специалност. Това е било наложено от обстоятелството, че в някои окръзи няма достатъчен брой специалисти. Тук трябва да се отбележи, че паралелно с тях на много места има специалисти, завършили психология, които не успяват да започнат работа по специалността си. Психолозите са подчинени пряко на ръководителите на предприятията. Това ще им позволи направо пред тях да представят своите предложения и да получават задачите. В посочените документи се регламентира и нерешеният досега проблем с получаването на необходимата информация за предприятието. Решен е и проблемът за временното привличане на специалисти от други звена при провеждането на по-мащабни изследвания. Допуска се и съвместна работа на няколко звена върху проблем, представляващ общ интерес. В съответствие с посочените указания и при спазване на правилника за прилагане на новия икономическия механизъм, стопанските организации следва да утвърдят свои специфични правила за работата на специалистите и звената по психология. Типовите характеристики са само основа, върху която се конкретизират задачите на психолозите в тези преприятия съобразно тяхната специфика. В края на своя доклад ст. н. с. В. Русинова посочи като важно условие за успешната работа на психолога в промишленото предприятие неговата способност да обоснове своята дейност чрез социално-икономическия й ефект.

Двата доклада засегнаха повечето от най-значимите проблеми и трудности, с които се сблъскват психолозите в промишлените предприятия. Това пролича и от големия брой изказали се, както и от широкия спектър от проблеми, поставени от тях. Изказванията биха могли да се сведат в няколко общи откъм проблематика групи. Към първата от тях би могло да се отнесат взаимоотношенията на психолозите с ръководствата на предприятията. Много от изказалите се поставиха въпроса за неразбиране на необходимостта от психолог в предприятието или подценяване на неговата роля — П. Алексиев, Инджов и други. Постави се и въпросът психологът да не зависи пряко от ръководството.

Втора група въпроси третираше приложението на новия икономически механизъм в институтите и другите научни звена. Преминаването им на сто-

панска сметка принуждава психолозите да решават проблема с осигуряване на договори и отчитане на икономически ефект от техните разработки — Алексиев, Тошева, Буюков. Бяха направени изказвания, отнасящи се до чисто професионални проблеми, като: правната защита на психолога и необходимостта научната стойност на разработките да бъде оценявана от специалисти — проблемът за намиране на форми за разясняване и пропагандиране сред ръководните кадри на психологията и нейните възможности — Д. Щетински.

Специално внимание заслужава изказването на Ч. Кискинов, който засегна проблема за институционализирането на приложната психология. Той обоснова необходимостта правно да се гарантира запазването в тайна на резултатите от психологическите изследвания, както и на личната информация, дадена от частни лица при психологически консултации. Като друг аспект на същия проблем той посочи използването на психологически методи от лица с недостатъчна квалификация. Необходимо е също да се въведе стандартна употреба на експерименталните методики и да се създаде Център за стандартизирането им. В своето изказване М. Тошева постави въпроса за координиране на дейността на психолозите в предприятията с тази на психологическите звена на ХЕИ.

На срещата беше избрано ръководство на новоучредената секция „Психологът в предприятието" към Дружеството, в състав: председател — ст. н. с. В. Русинова, зам.-председател — гл. ас. Хр. Костадинчев, секретар — Р. Банковска и членове: А. Цветков, Д. Господинова, Й. Попова, Н. Ковачева, Р. Кожухарова и С. Азгоров.

В своето изказване проф. д-р Ф. Генов посочи следните основни функции на секцията: в качеството си на помощен орган на ръководството на Дружеството да представя пред него проблемите на психолозите в промишлените предприятия, като предлага подходи за решаването им; да им оказва методическа помощ и да защищава професионалните им интереси. Като подчерта сложността на проблемите пред психолозите от промишлените предприятия, той изрази мнение, че те трябва да притежават задълбочени познания в различните области на психологията. В този смисъл едно тясно специализиране би затруднило решаването на твърде разнообразните, като проблематика, задачи, с които те ще се срещнат в предприятието. Критерият на трудовите колективи за ефективността от дейността на психолозите ще бъде това, какви мероприятия са предложили те и как посредством тях са се създали условия за по-ефективен труд. Психологът трябва да търси своите проблеми в проблемите на предприятието. Той може да проучва и решава тези проблеми само тогава, когато се намира „вътре" в предприятието, а не „извън" него. Оказването на помощ при решаването на проблемите на предприятието води неизменно до определен икономически ефект. Професор Генов изказа мнение за необходимостта да се разяснява и пропагандира значимостта на психологията като един от научните пътища за повишаване на социалната и икономическа ефективност в работата на трудовите колективи.

Заключително слово произнесе председателят на Дружеството на психолозите акад. Сава Гановски. Той се спря на проблемите, които трябва да се решават от психолозите в промишлеността и посочи някои от подходите, които те трябва да използуват. Не винаги психолозите имат необходимата квалификация. Необходимо е да се осъзнаят ролята и мястото на пси-

холога в предприятието както от него, така и от неговите ръководители. Трябва да се усвои чуждият и преди всичко съветският опит, от работата на психолозите в промишлеността. Той обоснова необходимостта от изучаване и на други науки, като теория на управлението, икономика и т. н. Погрешно е противопоставянето на материалното и духовното производство. Първото е немислимо без второто. Той предупреди, че е необходимо време, за да бъде постигнат ефект от привличането на психолози в промишлените предприятия, а още повече да се види конкретният икономически израз на този ефект.

Накрая, той пожела на присъствуващите успех в тяхната важна за обществото дейност.

ЕВГЕНИ БЛИЗНАШКИ

ОСОБЕНОСТИ НА ОБОБЩЕНИЕТО ПРИ ДЕЦА С ВРОДЕН ХИПОТИРЕОИДИЗЪМ

Р. АРНАУДОВА

Понижената продукция на хормони от щитовидната жлеза води до сериозни смущения в развитието на мозъка. Промените в мозъчната морфогенеза при вроден хипотиреоидизъм, успоредно със смущенията в обмяната на веществата, биохимичните и електролитни процеси, обуславят изразени отклонения във функциите на централната нервна система, в интелектуалното развитие и поведението на децата. Рано започнатото и системно провеждано хормонално лечение осигурява значително компенсиране както по отношение на физическото, така и на интелектуалното развитие (Р. Арнаудова и съавтори 1975, Р. Арнаудова 1977, Станчев З., Р. Арнаудова 1980, Boloir A. 1978).

Недостатъчно проучени са възможностите на деца с вроден хипотиреоидизъм да мислят логично и да правят обобщения, когато са максимално компенсирани в резултат от системно провеждано лечение повече от 8 години.

Цел на настоящото проучване е да се установи нивото на обобщения, до което децата с вроден хипотиреоидизъм достигат след продължителна хормонална терапия.

Задачи:

1. Установяване възможностите на деца, болни от хипотиреоидизъм за извършване на предметна класификация и обобщение.
2. Изследване зависимостта между JQ и нивото на обобщение.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

Изследвани са 50 деца на възраст от 8 до 14 години с доказан вроден хипотиреоидизъм, лекувани с тиреоидни препарати най-малко 8 години. При всички деца лечението е започнало още в първите 6 месеца след раждането и е провеждано системно. Нивото на интелектуално развитие е оценено по метода на Бине-Терман-Пирьов. За изследване способността на децата да мислят логично и да правят обобщения избрахме метода „предмет на класификация", предложен от К. Голдщейн, видоизменен от Л. С. Выготски и Б. В. Зейгарник. Изпълнението на предметна класификация характеризира мисловната стратегия на изследвания, съдържанието на неговите асоциации, нивото на знанията му, степента на обобщеност на представите му, актуализирани при решаването на задачата.

При нашето проучване използуваме оригиналния набор от 70 картички с изображение на разнообразни предмети и живи същества.

РЕЗУЛТАТИ

При изпълнение на предметната класификация се установи (фиг. 1), че 10% от децата групират различните изображения, без да стигат до въз-

можността да обозначат словесно наименованието на групата, 10% извършват класификацията по конкретно ситуативни признаци, като съотнасят изобразените предмети и неща по употреба. Например: сортират на едно място

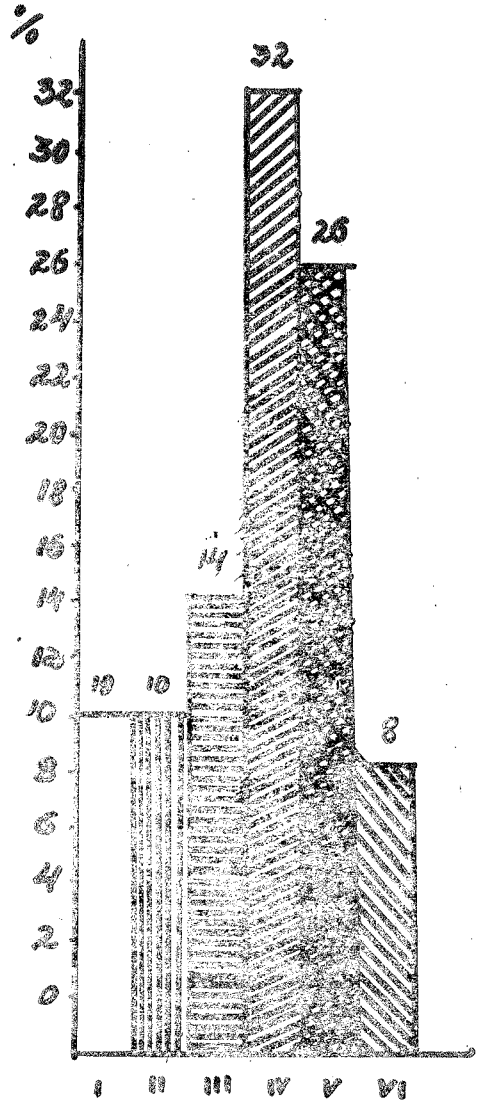

Фиг. 1. Процентно разпределение на деца според достъпните обобщения

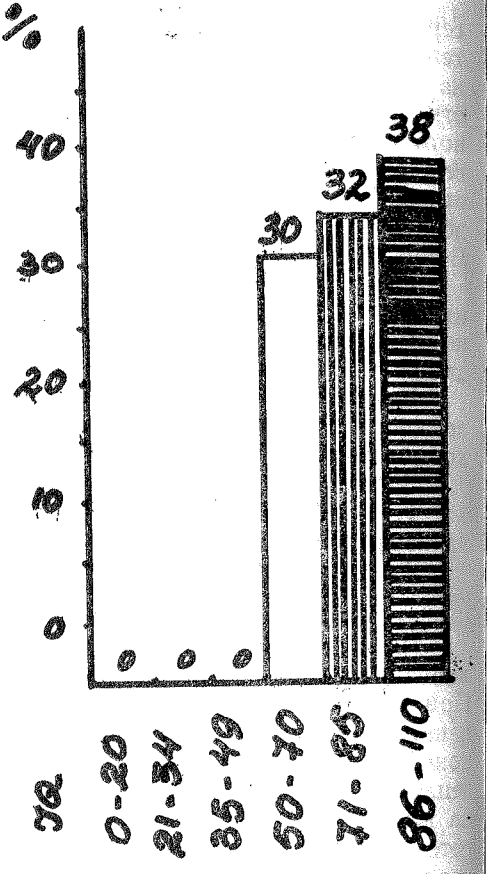

Фиг. 2. Процентно разпределение на децата според JQ

хора и облекла и се мотивират, че „хората трябва да се обличат". При някои от децата (14%) се наблюдава групиране по конкретно ситуативни признаци, но същевременно са налице и групи по обобщени признаци. Към тази група спадат тези, които имат формирани понятия за плодове, зеленчуци,

хора, но до по-сложни обобщения не са достигнали в мисловното си развитие, поради което прибягват и към групиране по ситуативни признаци.

За най-представителната група (32%) от наблюдаваните деца е достъпна класификация по видов признак: неща, с които се возим, хора, плодове, зеленчуци и други. Не малък процент от децата (26%) стигат до класификация на отделни групи по родов признак: хора, превозни средства, животни, а за 8% са достъпни и по-сложни обобщения: предмети, растения, живи същества.

На фиг. 2 е представено разпределението на наблюдаваните от нас деца според достигнатото ниво на интелектуално развитие. Най-голям е процентът на деца с нормално умствено развитие — 38% и долни граници на нормата — 32%. Част от децата, при които хормоналната терапия е започната по-късно (III месец след раждането), независимо от системното й провеждане, достигат в своето умствено развитие до границите на лека умствена недостатъчност (30% от случаите).

Таблица 1

Разпределение на децата според JQ и достъпното ниво на обобщения

JQ	n	Ниво на обобщения					
		I	II	III	IV	V	VI
50—70	15	5	3	2	5	0	0
71—85	16	0	2	5	8	1	0
86—110	19	0	0	0	3	12	4

При съпоставка на нивото на интелектуално развитие (JQ) и възможностите за логическо мислене (представено чрез достъпното ниво на обобщение в балове (табл. 1) се установява определена зависимост.

Децата с умствена недостатъчност се разпределят в първите 4 нива на възможност за обобщение при извършване на предметната класификация. Колкото JQ е по-нисък, толкова способността за обобщения от по-висш порядък е по-малка. От таблицата личи, че едва при JQ от 86—110 са достъпни IV, V, VI ниво на възможност за обобщение, когато децата сортират разнообразните предмети и живи същества по родов и видов признак и са в състояние да правят сложни обобщения.

ОБСЪЖДАНЕ

Мисленето с понятия предполага възможност за установяване на съществените връзки между обектите, в резултат от което се стига до тяхното обединяване във видове, родове, категории. Обобщението е дадено в системата на езика, който служи за предаване на общочовешкия опит и позволява да се излезе зад пределите на единичните впечатления, поради което възможността да се оперира с обобщени признаци характеризира самото мислене като аналитико-синтетическо.

При някои болестни състояния, при непълноценно формиране на централната нервна система, както е при вродения хипотиреоидизъм, се наблюдава снижаване на нивото на обобщаващата функция на мисловната дейност. Както личи от представените резултати, в мисленето на децата с вроден хипотиреоидизъм, дори когато лечение е започнато рано и е провеждано

системно, доминират непосредствените представи за предметите и явленията. Оперирането с общи признаци се заменя (при децата с JQ 50—85) предимно с конкретни връзки между предметите. Те трудно избират такива признаци, които най-пълно разкриват съдържанието на понятието или по-точно, до понятия обобщаващи видове и родове достигат малко от децата, а до обобщения от по-висш порядък — единици. За децата с най-ниско интелектуално ниво предметите се оказват по своему конкретни, с много различни свойства и не е възможно да бъдат обединявани в групи. Те не могат дори да ползуват обобщаващата функция на думата (I, II ниво на обобщение), а използват конкретно-ситуативни съчетания.

От нашите резултати личи, че дори и деца с интелектуално развитие в долните граници на нормата по своите възможности да обобщават са на ниско ниво (обобщения по видов признак и отделни групи по родов). Явно е, че с такива възможности те трудно биха могли да усвояват с разбиране ново учебно съдържание и да го съхраняват и ползват в процеса на обучение.

До сложни обобщения достигат само децата с интелектуално развитие в граници на JQ над 90.

При наличието на еднаквост по отношение началото и системността на хормоналната терапия, различията в JQ и възможностите за абстрактно-логическо мислене би могло да се обяснят с проявата на степенна дисгенезия (аплазия, хипоплазия, ектопия) и ранното настъпване на тиреоиден недоимък, който води до необратими промени в централната нервна система.

ИЗВОДИ:

1. Възможностите на деца, болни от хипотиреоидизъм, да мислят логично и да обобщават са степенно различни. Наблюдаваните от нас болни при извършване на предметна класификация се разпределят в 6 групи, които отразяват степенно различие на възможностите за обобщаване:

а) предметна класификация без словесно обозначаване на групите (елементарно групиране) — I ниво;

б) класификация по конкретно-ситуативни признаци (съотнасяне по употреба) — II ниво;

в) класификация по конкретно ситуативни и обобщени признаци — III ниво;

г) класификация с достигане до обобщения по видов признак — IV ниво;

д) класификация по видов признак и единични групи по родов признак — V ниво;

е) достъпни сложни обобщения — VI ниво.

2. Способността на болните с хипотиреоидизъм да мислят логично и да правят обобщения са в пряка зависимост от достигнатото ниво на интелектуално развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнаудова, Р., Р. Славова, Л. Пенева, Интелектуално развитие на деца с първичен хипотиреоидизъм. Педиатрия, 1975, 4, 285—294. 2. Арнаудова, Р., Умствено развитие на деца с първичен хипотиреоидизъм и възможности за психо-педагогическа рехабилитация. 1977 — кандидатска дисертация. 3. Рубинщейн, С. Я., Экспериментальные методики патопсихологии. 1970, 84—105. 4. Станчев, З., Р. Арнаудова, Влияние продолжительного гормонального лечения на развитие интелекта у детей с первичным гипотиреоидизмом. 1980, XXIII том — проблемы педиатрии. 29—36. 5. Belloir, A., Ph. Dardenne et V. Cautel, Evolution psychologique a Zangterme de 10 insuffisants thyroidins — Pediatrie — t. XXXIII, 1978, 5, 475—489.

БЪРЗИНА НА ДВИГАТЕЛНАТА РЕАКЦИЯ ПРИ АВТОМОБИЛИСТИ

ВЕЛЬО СТ. ГАВРИЙСКИ

Точната и адекватна двигателна реакция (ДР) е резултат на сложно взаимодействие между периферни и централни, сетивни и моторни механизми. Тя зависи от много ендо- и екзогенни фактори и най-често от моментното състояние и мотивацията на изследваните лица. ДР е функция и на способността на сетивните системи да анализират срочната информация, респ. сигнала (сигналите) за започване на реакцията. Това има голямо значение при управляване на автомобил, особено в състезателни условия.

Според Richalet (1981) по време на автомобилно състезание пилотът трябва всеки момент да взема решения в зависимост от текущото състояние на зрителните, проприоцептивните и вестибуларни параметри, от една страна, и в зависимост от целите, които си поставя при пробега — от друга. Периодичното включване на организма в състезателни ситуации вероятно оказва влияние върху неговата реактивност, измерена в състояние на относителен покой.

Освен това има данни (Voigt et al., 1968; Malomsoki a. Szmodis 1970), че динамиката на данните за реактивното време (РВ) показва достоверна корелация с показателите за физическата дееспособност на изследвани спортисти от различни видове спорт.

Според Генова и Първанов (1953, 1955) системните тренировъчни занимания оказват съществено влияние върху бързината на ДР. Авторите са намерили, че в течение на тренировъчни занимания постепенно се изглажда разликата между времето на ДР, измерено на горните и долните крайници. Този феномен се приема за показател на тренираност.

По-нови изследвания в тази област (Душков, 1977) сочат, че приложението на елементарната двигателна реакция като показател за оценка на тренировъчната дейност е все още неизяснено. След системни изследвания авторът не е намерил статистически достоверна разлика в РВ на майстори на спорта и на неспортуващи лица от едни и същи възрастови и полови групи. Не е било намерено и съществено и прогресивно скъсяване на средните стойности на РВ под въздействие на многогодишна подготовка на състезатели по футбол, баскетбол и вдигане на тежести.

Тези противоречиви резултати, както и липсата на системни изследвания на РВ при състезатели-автомобилисти ни дадоха повод да изследваме бързината на ДР на нашите най-изявени състезатели по автомобилно рали.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

Бяха изследвани три групи лица: I група (11 души, контролна) — незанимаващи се с автомобилен спорт лица, средна възраст 33,00 г., пет души са с висше, а шест — със средно техническо образование; II група (11 души) — състезатели по автомобилно рали от националния отбор на НРБ, средна възраст 34,20 г. Шест души от групата са със средно техническо образование, един — с висше техническо образование, един с висше педагогическо образование и трима — със средно реално образование;

III група (5 души) — състезатели по автомобилно рали — чужденци[1] със средна възраст 31,6 г.

Всички изследвани лица бяха от мъжки пол и бяха изследвани в състояние на относителен покой (състезателите-автомобилисти в несъстезателен ден) при еднакви условия на околната среда.

Реактивното време (РВ) се изследваше с хронорефлексометър специална конструкция, производство на ЦЛЕМА при МА — София. Измерваше се РВ на светлинен сигнал, т. е. бързината на зрително-двигателната ракция (ЗДР), с точност 1 мсек. Използуваха се два светлинни сигнала: бял и жълт, явяващи се на екран с 10 см, поставен на разстояние 80 см от очите на изследваните лица, с времетраене 0,3 сек. Периодите на следване на първия сигнал и разстоянието между първия и втория сигнал се меняха от 0,9 до 3,9 сек. в квазислучаен порядък. Измерваха се по 12 ЗДР на всяко лице, като най-кратката и най-продължителната ДР се пренебрегваха, а останалите 10 се усредняваха автоматично от апарата. Регистрираше се тази средна стойност.

Самата двигателна реакция представлява натискане на специален бутон с палеца на дясната ръка, или това е реактивното време на съкращение (РВС) при поява на бял светлинен сигнал. Освен това се измерваше и реактивното време на отпускане на палеца (РВО) при поява на жълт сигнал. Според Федоров (1963) времето на волевото съкращение на даден мускул индикира възбуждането, а волевото разхлабване — задържането в съответния дял на ЦНС. Но при разхлабване на мускул-сгъвач на дадена става едва ли би могло да се избегне и активирането на неговия антагонист — мускулът разгъвач. Вероятно РВО е по-комплексен показател за състоянието на съответните центрове в ЦНС; неговото измерване допълва измерването на РВС.

Обикновено се измерва РВ на един от горните крайници. Но при редица видове двигателна дейност (вкл. и спортна) долните крайници участвуват равностойно и дори преобладават по важност над дейността на горните крайници; футбол, алпийски ски-спорт, кънки-спорт. Специфичните движения при управляване на автомобил се осъществяват както от горните, така и от долните крайници и тяхната важност е трудно да се степенува. Освен това почти винаги еднакво важна е както реакцията на съкращение (натискане на педал), така и на отпускане на мускули и педали.

Всичко това изисква изследването на РВ да се разшири чрез измерване на РВС и РВО и на долните крайници, т. е. то да става по-комплексно. По този начин би могло да се получи по-пълна информация за функционалното състояние на изследваните лица и състезатели.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите от измерването на РВ на трите групи изследвани лица са показани на табл. I. Личи, че средното РВС-р и при трите групи изследвани лица е в границите на нормалните стойности, намерени и от други автори (1, 3, 7 и др.). Няма значими разлики между групите, т. е. няма данни за подобряване на РВС-р при състезатели-автомобилисти (българи и чужденци). РВО-р при нашите състезатели е недостоверно удължен,

[1] Броят на чужденците е малък поради неохотата, с която повечето от тях посрещаха поканата за изследване. Това е причината и за липсата на сведения за професията и образованието им.

докато при състезателите-чужденци е налице удължаване на РВО-р с 30,6 мсек., което е достоверно при сравнение с контролната група (t = 2,27).

Направихме сравнение между двата вида РВ на ръката чрез изчисление на индекс = $\frac{РВС}{РВО}$. Както се вижда от табл. 1, индексът е най-близо до единица при нетренираните (0,97), а при състезателите и в двете групи е около 0,80 (0,82 и 0,83). Тъкмо обратното може да се установи за РВ, измерено на долния крайник. РВ тук се измерва, като реакцията-отговор на сигнала е натискане и отпускане на специален педал. Вероятно спецификата на двигателната реакция, респ. физиологичните особености на двигателния апарат на долния крайник допринасят щото РВС-к и при двете групи автомобилисти да е по-дълго от РВО-к[1]. Индексът $\frac{РВС\text{-}к}{РВО\text{-}к}$ надмина ва единица и е почти идентичен при нашите и чуждестранните състезатели (1,09 и 1,10, табл. I).

Таблица 1

Реактивно време на съкращение (РВС) и на отпускане (РВО) в милисекунди

Група	Горен крайник (ръка)			Долен крайник (крак)			$\frac{РВС\text{-}р}{РВС\text{-}к}$	$\frac{РВО\text{-}р}{РВО\ к}$
	РВС	$\frac{РВС}{РВО}$	РВО	РВС	$\frac{РВС}{РВО}$	РВО		
1. Контролна	x = 237,9 σ = 26,5	0,97	244,6 18,7					
2. Автомобилисти българи	x = 218,4 σ = 21,9	0,82	263,4 31,1	291,9 17,5	1,09	266,3 30,4	0,74	0,98
3. Автомобилисти чужденци	x = 230,2 σ = 13,4	0,83	275,2 36,0	294,0 48,2	1,10	267,2 29,4	0,78	1,02

Стойност на t-критерия при сравняване на показателите на РВ между групите:

Гр. 1 с гр. 2 = 1,88	1,71		
Гр. 2 с гр. 3 = 0,60	2,27		
Гр. 2 с гр. 3 = 1,10	0,66	0,66	0,05

ЗАБ. $t_{0,05}$ (K = 20) = 2,09; $t_{0,05}$ (K = 14) = 2,15

Бяха сравнени и двата вида РВС, респ. двата вида РВО, т. е. при реагиране с ръка и с крак. Индексът $\frac{РВС\text{-}р}{РВС\text{-}к}$ при нашите състезатели е 0,74, а при чуждестранните е 0,78; индексът $\frac{РВО\text{-}р}{РВО\text{-}к}$ възлиза съответно на 0,98 и 1,02. Тези стойности на индексите сочат, че докато РВС при реагиране с ръка е по-късо от това при реагиране с крак, то РВО на горния и на долния крайник е твърде сходно. Сходни са и индексните стойности при двете групи изследвани автомобилисти, подобно на индексите за ръцете (вж. по-горе).

Получените от нас резултати съвпадат с тези, намерени от Richalet и сътр. (1980) при изследване на един висококвалифициран състезател по автомобилен спорт. Независимо от това, че авторите са изследвали слож-

[1]При контролната група тези два показателя на РВ не бяха изследвани по обективни причини.

но реактивно време (включващо до 33 зрителни и слухови стимула), те не намират съществени разлики между РВ на изследвания състезател и РВ на контролните лица. По-показателни са били данните от динамичното изследване на същия състезател, проведено 8 дни преди състезанието, непосредствено преди него, по време на пробега[1] и след финиширането.

Нашите данни на отделните парамери на РВ също сочат, че състезателите по автомобилно рали имат еднакви стойности на РВ с измереното при контролната група нетренiращи автомобилен спорт лица. Сравняването на данните за двете групи състезатели: българи и чужденци, за всички видове РВ, също не показа наличие на достоверни разлики.

Допълнителното проучване за евентуална зависимост между стойностите на РВ и класирането в авторалито също не установи някаква закономерност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от направеното изследване на РВ на състезатели по автомобилно рали (български и чуждестранни) показват, че стойностите им не се отличават съществено от РВ на изследваните лица от контролната група. И при трите групи стойностите на РВ са в границите на нормалното реактивно време.

Би могло да се заключи, че само чрез стойностите на РВ трудно би могло да се направи преценка както за състоянието на тренираност на състезатели по авторали, така и за евентуално класиране в предстоящи състезания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бойко, Е. И., Время реакции человека. „Медицина", М., 1964. 2. Генова, Е., Б. Първанов, Ефектът на тренировката върху двигателните реакции на спортистите. Сб. Научна сесия на ЦНИИФК и ВИФ, 1953 3. Душков, В. Някои съображения относно използването на времето на елементарната двигателна реакция като показател в тренировъчния процес. Въпроси на физ. култура, 1977, 12: 687—690. 4. Федоров, В. Л., Динамика восстоновительных процессов после тренировочных занятий у спортсменов висшей квалификации. Пробл. физиол. спорта, 1963, 131. 5. Genova, E., B. Parvanov, Der Einfluß des Trainings auf die motorischen Reaktionen bei Sportlern. Sportmedizin, 1955, 11 6. Malomsoki, J. and T. Szmodis, Visual Response Time Changes in Athletes during Physical Efforts. Int. Z. angew. Physiologie, 1970, 29: 65—72. 7. Richalet, J. —P., D. Dulzavo, M. T. Le Faou, S. SEROUSSI. Mesure due temps de réaction complexe d'un pilote automobile à l'occasion d'une épreuve d'endurance de niveau international. Méd. du Sport, T. 55, 1981, 4: 35—259—39—263. 8. Voigt, E.—D., P. Engel, H. Klein. Über den Tagesgang der körperlichen Leistungsfähigkeit. Int. Z. angew. Physiol., 1968, 25: 1—12.

THE SPEED OF A MOTOR REACTION IN RACING CAR DRIVERS

V. Gavriysky

Measurments of simple visual reaction time (RT) were performed in three groups of subjects: 1) national rally racing car drivers (11 Ss), 2) international rally car drivers (5 Ss) and 3) control group of non racing car drivers—adult male subjects of similar age (11 Ss).

[1] При почивките между отделните серии — състезанието е известното „24 часа на пистата Манс".

The motor response to the first light stimulus consisted in the action of the right hand on a button and/or the action of the right foot on a pedal (contraction RT, CRT), as well as in releasing the button of the pedal at a second light stimulus (releasing RT, RRT).

The statistical analysis of the RT (CRT and RRT) does not reveal significant diferences between groups of racing car drivers and the control group RT.

ОЦЕНКА НА ЛИЧНОСТТА НА ТРЕНЬОРА И РАЗВИТИЕ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА ПО ВЕРТИКАЛА В СПОРТНИЯ КОЛЕКТИВ

ЮЛИЯ МУТАФОВА, СТОЙКО ИВАНОВ

Управлението на спортната дейност и колектив е проблем на психологията на управлението. Оптималното функциониране на всяка система, включително и на спортния отбор, изисква определено поведение от нейните членове, при което ръководителят и изпълнителите притежават необходимата подготовка и способност да действуват и си взаимодействуват по определен начин в съответствие на целите на дейността. Ето защо усъвършенствуването на системите за управление не е възможно без усъвършенствуване на качествата на ръководителя и останалите членове. Българските учени вече са доказали приложната, високо практическа значимост на психологията на управлението като наука у нас (Ф. Генов, 1971, 1974, 1977, 1979, 1982). Научният подход при решаване на проблемите на ръководството се свързват с набелязването на определени критерии на научноизследователските разработки като избор на целите, разработване на комплексна програма за тяхното решаване, осъществяване на комплексния подход „не само от гледна точка на миналото, но и от гледна точка на бъдещето“[1], т.е. с разкриване на перспективността на изучавания проблем.

Ръководейки се от научната марксистка методология за изследване на преобладаващите системообразуващи фактори при взаимодействието на ръководителя с изпълнителите (Б. Ф. Ломов, Ф. Генов), проведохме изучаване на спортни колективи от баскетбол, джудо и карате (359 спортиста и 28 треньори), обособени в три групи (според пола, вида спорт — индивидуален и колективен и равнище на овладяно спортно майсторство). Основна цел на този първи етап е изграждането на многоструктурен модел за личността на треньора като ръководител чрез: 1) система от оценки за личността на треньора — от спортистите и самооценка; 2) наблюдение и регистрация на отделните действия и цялостното поведение на треньора; 3) самоотчет на треньора относно дейността и психичните си прояви; 4) експертна оценка за степента на удовлетвореност от взаимоотношенията с треньора в отбора; 5) ситуационен експеримент за проверка на някои качества на треньора в екстремални, екстраординерни ситуации.

Работната ни хипотеза за многоструктурния модел на личността на треньора се основава на концепцията на А. Г. Асмолов, М. Я. Ковалчук,

[1] В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 26, с. 77

В. Е. Ядов и др. за диспозиционната структура на личността, при която се акцентира на трите вида отношения при взаимосвързаната дейност на отбора, а именно на когнитивните, афективните и конативните. За регистрация на данните бе използувана скалата „Треньор-спортист", състояща се от 24 въпроса, чрез които се разкрива степента на развитие на посочените три компонента в структурата на личността на треньора. Отговорът на всеки въпрос, който съвпада с ключа на обработката, се оценява с по една точка. Така треньорът получава оценка поотделно за всеки компонент и за личността като цяло (оценката варира съответно от 0—8—24 точки). Математико-статистическата обработка на данните се осъществи с алтернативен и корелационен анализ, както и с т. н. четириклетъчна таблица за сравняване на описателни признаци (Ц. Цанев, 1973).

Конкретните задачи на изследването включваха: 1) установяване на особеностите в ранжирането на трите компонента на личността на треньора от трите групи изследвани лица; 2) разкриване спецификата на взаимоотношенията между треньора и състезателите в един от отборите; 3) анализ на оценките, дадени от спортистите за треньорите, сравнени с „предвижданията" на треньорите относно направените за тях оценки. Трябва да отбележим, че в основата на възможността да се прави оценка на друг човек лежат механизмите на социалната перцепция, при които от значение е възрастта, опитът — житейски и спортно-състезателен, продължителността на общуване и взаимодействие с оценяваната личност и др. Като имаме пред вид състава на изследваните спортни колективи, можем да кажем, че разликите между отделните спортисти в конкретен отбор са нивелирани максимално.

1. Логическият и сравнителният анализ на получените данни потвърждава посочената от Б. Г. Ананиев координация и субординация на отделните компоненти в структурата на личността на треньора.

1.1. На табл. 1 са представени оценките на трите групи изследвани спортисти както за отделните компоненти, така и обобщените оценки за треньора. Водещ, с най-висока оценка за всички групи изследвани, е когнитивният компонент (75%), следван от конативния (73%) и афективния (68%). С изключение на състезателите от втората група (вид спорт), останалите оценяват най-високо компетентността на треньора като специалист, неговото педагогическо майсторство и професионални качества (I група — 69/79%, III група — 69/84%).

Тези данни потвърждават всеобщо изразяваното от спортистите мнение, че треньорът им ги подготвя добре за състезанията, че те са съгласни с целесъобразността на неговите изисквания по време на тренировки и състезания и са готови да ги изпълняват. Може да се заключи, че деловите отношения по вертикала се градят преди всичко върху основата на приемането от спортистите на методите, средствата, които треньорът използува при подготовката. Наблюдението потвърждава, че в повечето отбори обсъждането на проблемите на подготовката е обичайно явление, при което авторитетът на треньора като специалист се проявява най-ярко. Това съответно стимулира личностната активност и на състезателите, изразена във самовзискателността, личната им отговорност и пр.

1.2. Интересен е фактът на общо по-завишените оценки на състезателите от втора група (вида спорт), поради което при ранжирането те заемат първите места. Тук когнитивният компонент, макар и по-високо оценен в

сравнение с другите две групи изследвани (71—80,2%), е получил по-ниска оценка от афективния (70 и 82,29% съответно за индивидуалните и колективните спортове) и конативния (съответно 70—84,66%) — последният има най-високи стойности за цялото изследване. Склонни сме да приемем тази картина за отражение на реалното състояние в изследваните отбори,

Таблица 1

Резултати от оценките на състезателите за личността на треньора (в %)

Група	Какво се оценява	Структура на личността на треньора			Обобщена оценка за треньора	Ранг
		когнитивен (познавателен) компонент	афективен (емоционален) компонент	конативен (поведенчески) компонент		
I група пол	Мъже	69	56	62	62	5—6.
	Жени	79	65	74	70	4,
II група вид спорт	Индивидуален спорт	71	70	78,5	73	3.
	Колективен спорт	80,2	82,29	84,66	82,38	1.
III група сп. квалификация	Национален отбор	69	56	62	62	5—6.
	Отбори на ВУЗ	84	83	77	82	2.
	$\bar{X}$	75	68	73	71,88	

тъй като за спортистите значими, стимулиращи и мотивиращи дейността им се явяват предимно емоционалните и поведенческите връзки с треньорите (факт, посочен като решаващ в педагогическата психология от В.Н. Мясищчев). Независимо от професионалната квалификация на треньора, проблемните ситуации в дейността в повечето случаи се решават самостоятелно от спортистите, те не могат да разчитат на непосредствената намеса от страна на треньора. По тази причина на преден план изпъкват поведенческите, действените и емоционалните отношения, при висока степен на развитие и на деловите (когнитивния компонент). Обяснението на този статистически достоверен факт можем да търсим и в обективното приемане от спортистите на общия стил, маниер на поведение на своя треньор, който за тях се явява образец за подражание. Именно поради това одобрението на поведенческите прояви на треньора от повечето спортисти е категорична оценка, повлияна от т. н. „ефект на ореола“. Така би могло да се обясни и

недостатъчно критичното понякога отношение на отделни спортисти, като резултат и от стремежа (повече или по-малко осъзнат) за приобщаването им към една личност — личността на треньора. В този смисъл той се явява фактор за действието на т. н. интензивна социализация на членовете на спортния колектив (9) като конкретна проява на колективното съзнание на отбора.

Високата оценка на треньора, особено за отделните съставящи неговата личност компоненти, разкрива авторитетността на спортния специалист като личност, в чиято структура когнитивният компонент има водещо значение, като в същото време взаимната съподчиненост на трите компонента е изразена подчертано ярко.

1.3. В посочените групи се срещат и отделни спортисти, които, макар и малцинство, оценяват професионалните качества на своя треньор твърде ниско. Причината можем да търсим в неблагоприятните оценки за афективния и конативния компонент на същите треньори. Възможно е тук да се проявява ефектът на „пренасяне на отношението", т. е. ако емоционалните и поведенческите връзки между треньора и възпитаниците му са обтегнати и стагнирани, последните занижават оценката и за професионалните качества на своя ръководител. Както показват беседата и наблюдението, повечето от занижените оценки са направени от спортисти с повишена критичност, с подчертан стремеж за активно участие в планирането на спортната дейност, в обсъждането на методите за тренировка, каквито са най-често лидерите в отбора.

1.4. Сравнителният анализ на резултатите за когнитивния компонент показва, че само разликата в трета група (равнище на спортно майсторство) е статистически много значима ($\chi^2 = 10{,}23 > \chi^2_{(0,1)} = 6{,}63$), т. е. в отборите от ВУЗ (с ниска квалификация) авторитетът на треньора е много по-голям (причините за този факт са явни).

1.4.1. Разликата в оценките на другите две страни в личността на треньорите е значима отново само за спортистите от трета група, и то относно оценката за афективния компонент ($\chi^2 = 7{,}48$). По-ниските оценки за треньорите свидетелствуват, че те все още не удовлетворяват потребностите на спортистите от близки, неофициални, интимни отношения като резултат от недостатъчното внимание, от незаангажираността им към личните грижи и проблеми на състезателите. Беседата потвърди, че мотивите за занижените оценки се крият в емоционалната лабилност, неустойчивост на треньорите, свързана със сложния, екстремален характер на учебно-тренировъчния и състезателен процес, където отрицателните емоции, неодобренията на треньорите преминават в своята астенична форма. Красноречив е и фактът, че само 7% от изследваните са посочили, че биха искали да приличат на своите треньори.

2. Тази обща картина се потвърждава и от оценките в един отбор, представени на табл. 2. Отново най-високо оценен е когнитивният компонент (60%), следван от конативния (47%) и афективния (39%). И в този отбор треньорът е официален ръководител, авторитетен специалист, но с изразено в оценките твърде ниско и неравномерно развитие на отделните компоненти на неговата личност. Налице е дори конфликтна дисхармония между тях: сравнително високата степен на развитие на деловите отношения по вертикала не хармонира с незадоволителното — на емоционалните и поведенческите компоненти при общуването треньор — спортист.

Ситуационният експеримент, проведен в този отбор, позволи да бъдат изявени негативните, понякога дори неоснователни реакции на състезателите спрямо поведението на треньора, взетите от него решения, което на практика е действен израз на тяхната ниска оценка за отделните страни в личността на треньора. Ако сравним получените тук данни с общата картина

Таблица 2

Количествен израз на оценките на всеки състезател за своя треньор (в националния отбор по баскетбол — мъже) +

Състезател	Когнитивен компонент		Афективен компонент		Конативен компонент		Обобщена оценка	
	точки	%	точки	%	точки	%	точки	%
1. X.	3	38	1	12	4	50	8	33
2. У.	8	100	5	62	6	75	19	79
3. Z.	2	25	2	25	4	50	8	33
4. Q.	7	88	2	25	4	50	8	33
5. S.	3	38	0	00	1	12	4	17
6. F.	4	50	3	38	0	00	7	29
7. I.	6	75	3	38	3	38	12	50
8. W.	7	88	5	62	6	75	18	75
9. № 6.	7	88	4	50	5	62	17	71
10. № 10.	7	88	8	100	7	88	22	92
11. № 11.	6	75	6	75	7	88	19	79
M	60		39		47		48	

+ С латиница са означени спортистите, попълнили въпросника анонимно, с цифри (игровите номера) — написалите имената си спортисти.

на изследваните отбори от групата на колективните, прави силно, не особено отрадно впечатление неблагоприятната оценка и на трите компонента за треньора в изследвания отбор: съответно общата оценка е 80,2—82,29—84,66, а за треньора в конкретно разглеждания отбор оценката е 60—39—47.

3. Интересен и важен се оказа фактът на добрата социално-психологическа наблюдателност (или „социалното „аз" по И. С. Кон) на анкетираните треньори. За нея съдим по високата степен на съвпадение на оценките на състезателите и предвижданията на треньорите за тези оценки, т. е. самооценките им за собствената личност.

3.1. Съществена разлика наблюдаваме само по отношение на когнитивния компонент на тяхната личност ($\chi^2 = 5{,}47 > \chi^2 = 3{,}38$). За отбелязване е, че тази разлика се обуславя преди всичко от факта на твърде завишената самооценка на повечето от изследваните треньори по този показател. В самоотчетите си те изказват категорично мнението си, че тяхната висока компетентност не е получила адекватна оценка и признание.

3.2. Треньорите, които са оценили по-ниско качествата си като специалисти, са твърде малко, само неколцина. Показателно е, че именно те са между получилите най-високо обществено признание в нашата страна като най-добри специалисти (заслужили треньори в своя спорт, постигнали и завидни спортни резултати). Последният факт потвърждава същественото значение на резултатите от дейността като фактор за формирането на личността (5, 6).

3.3. Колкото до емоционалния и поведенческия компонент, треньорите правилно са предвидили занижените оценки на своите възпитаници. Това говори определено за наличието на самокритичност, обективност, самосъзнание на треньорите като резултат от способността им за изграждане на образ, идентичен със собственото „аз" (4). Самоотчетите, направени след самооценяването, потвърдиха забелязаната тенденция на постоянна неудовлетвореност в това отношение от себе си и готовност за активна промяна и саморегулация при общуването със спортистите.

Този факт е в подкрепа на установеното от В. Мадолев, според който бихме могли да кажем, че в изследваните отбори: 1) треньорът е формиран като личност, 2) явява се активен участник в съвместната спортно-състезателна дейност, 3) познава добре своите състезатели и 4) степента на общуване с тях може да се определи като твърде висока. Изключително значение за обучението, възпитанието и развитието на спортистите има полученият резултат за реалната възможност на треньорите да оценяват обективно своите възпитаници в разнообразните ситуации на съвместната им дейност.

Таблица 3

Диференциация на индивидуалните и общоотборни оценки за треньора

Характер на взаимоотношенията по вертикала	Компоненти на отношението			M
	когнитивен (познавателен)	афективен (емоционален)	конативен (поведенчески)	
Много благоприятни (7—8 точки)	У., Q. № 6., № 10.	№ 10.	№ 10., № 11.	7.
Благоприятни (5—6 точки)	I., W., № 11, №12.	У., № 11, № 12.	У., W., № 6., № 12.	11.
Средно благоприятни (4 точки)	—	F., № 6.	X., Z.	4.
Неблагоприятни (3—2 точки)	X., Z., S., F.	Z., Q., I., W.	Q., I.	10.
Крайно неблагоприятни (1—0 точки)	—	X., S.	S., F.	4.

4. Данните, с които разполагаме, ни позволяват да разкрием още един момент от функционирането на изследваните колективи, а именно степента на тяхното развитие. Той е свързан със стратометричната концепция на А. В. Петровски (1977, 1980) и изразява наличието или липсата на ценностно-ориентировъчно единство в колектива. На табл. 3 е представено разпределението на оценките за треньора в цитирания по-горе отбор; твърде

епизодична е степента на съвпадение на оценките на отделните състезатели по отношение на удовлетвореността им от общуването с треньора. Налице е разнородност, разсейване на оценките, т. е. липсва единно мнение, което да бъде отправното начало, характеризиращо единството, сплотеността на колектива като цяло. Определено можем да кажем, че в случая не наблюдаваме единство на повечето спортисти по отношение на разглеждания проблем за личността на треньора — липсва сплотеност, която да се гради на базата на обща установка, оценка на състезателите като израз на ценностно-ориентировъчното единство на тяхното отношение към своя треньор. Това незадоволително състояние на междуличностната свързаност по вертикала може да се обясни и с факта, че: 1) в националния отбор спортистите се включват епизодично и за непродължително време и 2) изследването е проведено по време на екстремалното напрежение на международния турнир по баскетбол „За купата на София“ (13—17. IV. 1981).

Получените резултати разкриват сложността на проблема за модела на личността на треньора, както и тяхното значение за научното управление на учебно-тренировъчния процес. Конкретните резултати могат да бъдат обособени в три групи изводи:

I. Средно високата оценка (71,88) за личността на треньора се основава на по-високо оценените развитие на когнитивния (75) и поведенческия (73) компонент и чувствителното занижаване на стойностите за емоционалния (68),

1. Най-високо оценена е личността на треньора (82,38) от представителите на колективните видове спорт, според които отделните компоненти имат почти равноценно високи стойности (80,2—82,29—84,66).

2. Високата оценка на треньора от състезателите с ниска квалификация (82) съдържа най-високата, наблюдавана в изследването оценка на познавателния и емоционалния компонент (84—83) и по-ниска стойност на поведенческия (77).

3. В оценките на жените-спортистки наблюдаваме най-силно изразена диференцираност на стойностите за компонентите в личността на треньорите им, където също водещ е познавателният (79), следван от поведенческия (70) и емоционалния (65).

II. Особеностите в личността на треньора рефлектират по специфичен начин върху формирането на отношенията по вертикала:

1. Деловите, официални отношения на отговорна зависимост имат най-висока степен на развитие, което се дължи на високия статус на ръководителя на отбора като авторитетен специалист, познаващ своя спорт, прилагащ съвременни методи и средства, творец в работата с отборите.

2. Незадоволителното развитие на емоционалните отношения е свързано с липсата или недостатъчното внимание на треньора както към лидерите, така и към отделните състезатели от отбора, отрицателна роля за което играят също така недостатъчно развитите качества от афективния компонент.

III. Еднородността на оценките, направени от състезателите за треньорите, могат да се разглеждат като отражение на степента на ценностно ориентировъчното единство на членовете на сплотения колектив. Единството на оценките за личността на треньора отразява йерархията на ценностното отношение на спортистите към треньора като към личност (3). Наблюдава се висока степен на когнитивна ориентация в междуличностните отношения, които в изследваните отбори имат най-благоприятно развитие.

Изследването на треньора от позициите на диспозиционната структура на личността потвърждава наличието на специфични стереотипи, които характеризират взаимоотношенията по вертикала в спортния колектив. Те отразяват отношението на спортистите към социалните ценности — дейността, колектива, нормите на поведение като система от перманентни диспозиции, като цялостно състояние на субекта, определящи в крайна сметка ориентацията на проявената активност (А. С. Прангашвили, по 14). Водещото звено в тази система са творческите, евристични моменти на дейността. Неадекватни на тях са емоционалните, афективни компоненти, които в голяма степен остават потенциални. Тяхното оптимизиране ще рефлектира върху създаването на благоприятна психична атмосфера в отбора за повишаване на спортните резултати като организиращи дейността и най-съществен момент във формирането на личността на спортистите.

Хармоничното съотношение на трите основни компонента в личността на изследваните треньори може да се постигне чрез:

1. Стимулиране на когнитивния компонент като особена „ос“ на цялостната структура, отразяващ в интерпсихична форма отношението на личността към ценностите на спортната дейност, каквито са съвременните методи и средства на тренировка, личният професионален опит, познанието, постоянното самоусъвършенствуване и обогатяване.

2. Оптимизирането на отношението на треньора към участниците в съвместната спортна дейност (афективния компонент), явяващо се своеобразен фон на дейността на спортистите, който осигурява тяхната основна мотивация (по В. Н. Мясищчев), е неизползуван резерв за личностната активност на членовете на спортния колектив.

3. Целенасочено, организирано използуване на двата вида регулация на личностната активност на спортиста — импулсивна (непосредствена) и опосредована (конативния компонент) като интрапсихична, преобразуваща форма на личностната активност. Това ще доведе до по-голяма съгласуваност с останалите компоненти на личността, в противен случай дисонансът на цялостната структура води и до влошаване както на спортните постижения, така и на възпитателните задачи (т. е. на развитието и обучението на спортистите).

Представените резултати говорят определено за наличието на когнитивен стил в общуването треньор—спортисти, който безсъмнено е резултат от интелектуализацията на спортната дейност. Съществен за него е процесуалният характер на дейността при решаването на проблемните ситуации при спортното взаимодействие. В този смисъл взаимоотношенията треньор—спортисти се характеризират със социална интелигентност, социална компетентност като типични за активността на официалния лидер — треньора.

С оглед създаването на цялостна концепция за личността на треньора, предвижда се по-нататъшно поетапно изследване чрез получаване на още две оценки за треньора (от компетентни лица — треньори — колеги, съдии, специалисти, както и от по-висшестоящи ръководители), използуване на документи (инструкции, решения, информации, отчети и др.), хронометриране на отделните видове активност, лабораторен и естествен експеримент и др. Такъв е пътят, както сочат и други изследователи (12), за изграждането на първо време на общ модел на треньора като тип ръководител,

приемлив и максимално приближен до действителния образ на треньора, осъществяващ процесите на управлението в спортния колектив на социалистическото общество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ананиев, Б. Г. Човекът като предмет на познанието. НИ С., 1973. 2. Асмолов, А. Г., М. А. Ковальчук, К проблеме установки в общей и социальной психологии. Вопр. психол. 1975, 4. 3. Зотова, А. Ш., М. И. Бобнева, Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения. Методолог. проблемы социальной психологии, М., 1975. 4. Кон, И. С., Откритието „аз". НИ. С., 1980. 5. Косев, И., Резултатът — фактор за организацията на дейността. Психология. 1980, 6. 6. Леонтьев, А. Н., Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975. 7. Леонтьев, А. Н., Проблемы развития психики. М. 1981. 8. Мадолев, В., Към проблема за общуването като способност. Психология 1980, 4. 9. Мутафова, Ю. Г., Спортният колектив — фактор за социализацията на личността в социалистическото общество. Ярки комун. добродетели. 1978, 2. 10. Мясищев В. Н., Основные проблемы и современное состояние психологии отношения человека. „Психол. наука в СССР", т. II, М., 1960, 110—120. 11. Психологическая теория коллектива. Под ред. Петровского. А. В., М., 1979. 6. 12. Ф. Генов. Психология управления. М., „Прогресс". 1982. 13. Ханин, Ю. Л., Психология общения в спорте, Л., 1980. 14. Ядов, В. А., Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. „Наука", Л. 1979, 19, 32.

ESTIMATION OF TRAINER'S PERSONALITY AND DEVELOPMENT OF THE RELATIONS ALONG THE VERTICAL LINE OF THE SPORT TEAM

Yuliya Moutafova, Stoyko Ivanov

In the sport team management the trainer's personality is playing a leading part. In the present paper the results are discussed of an investigation on sport collectives, in which team members are rating their trainer according to the idea of the dispositional structure of personality. A dominating development of the cognitive components is found, which reveals the sings of intellectualization, of social competency as basis of the cognitive style of the activity. As far as the affective (emotional) and conative (behavioral) components of personality of the trainers investigated are conserned a definite lag is observed, which is influencing in a specific way the leadership-subordination relationship in the team. The social perception, the observation ability of the trainers appears as an objective prerequisite which determines the particularities of the mutual perception, estimation and communication in the system trainer-sportsmen.

ВЪРХУ НЯКОИ ПРОБЛЕМИ НА ИНТУИЦИЯТА В МАРКСИСТКАТА ПСИХОЛОГИЯ

ИРИНА ЗИНОВИЕВА

Терминът „интуиция“ е получил широко приложение както във всекидневния, така и в научния език. С него по най-различни поводи се обозначават явления, в които често се влага различно съдържание. Това може лесно да доведе до разширяване на границите на интуицията до границите на неосъзнаваното. Тази смислова пъстрота е намерила точен израз в твърдението на А. С. Кармин: „С интуиция се обозначават най-различни феномени, сходни само в това отношение, че представляват психични актове, извършващи се неосъзнато. Нерядко именно самата неосъзнатост на някакъв психически акт се приема за достатъчно основание, за да бъде отнесен той към разреда на интуитивните“ (12, 90).

Проблемът за интуицията не е нов в науката. Още от времето на Р. Декарт той представлява област, експлоатирана най-усърдно от цяла поредица философи*. В центъра на тяхното внимание стои въпросът за „непосредственото познание“, в което най-общо се отделят сетивна и интелектуална интуиция. Първият случай се отнася до това как е възможно цялостното мигновено схващане на предмета, без да се представят детайлите, а вторият — до мигновеното оформяне на съждение по начин, неподлежащ на самоотчет. Философите отделят място както на истинността на такъв вид познание, така и на неговото съвършенство. Широкият спектър от проблеми, засягащи интуицията, не е получил завършек, нито разрешение дори във философията, която се занимава с тях вече три века.

Като момент в научното творчество интуицията е представена още през 1908 г. от А. Поанкаре в доклада му пред Парижкото психологическо дружество. Предлагайки интересни факти от своята творческа биография, той се опитва да им даде обяснение в етико-психологически аспект и с това привлича вниманието на психологическата общественост върху необходимостта от изследване на интуитивните процеси. Още тогава е повдигнат въпросът за несъзнателната работа на интелекта: „Има още една забележка по повод на тази несъзнателна работа: тя е възможна или, в най-добрия случай, плодоносна само когато се предшествува и последва от съзнателна работа (26, 141). Експерименталната проверка на това заключение е направена значително по-късно от Я. А. Пономарьов в неговата двадесетгодишна работа над въпроса за механизма на интуитивното откритие. Другият важен извод на А. Поанкаре засяга естетическите фактори в интуитивния процес: „Полезните комбинации са тези, които повече от всички въздействуват на това специално чувство за математическа красота, известно на всички математици и недостъпно за профаните до такава степен, че те често са склонни да се смеят над него“ (26, 143). Последната мисъл на големия френски ма-

*Твърде изчерпателно въпросът за философските изследвания върху интуи цията е представен в книгата на В. Ф. Асмус „Проблема интуиции в философии и ма тематике“ М., 1963.

тематик и до днес не е получила подобаваща разработка от психолозите-марксисти.

Разсъжденията върху интуицията не са чужди на марксистката психология още от началото на нейното съществуване. Разглеждана в контекста на творчеството в изкуството и в науката, интуицията е посочвана като носител на централния елемент в творчеството — новостта. През 1923 г. е публикуван сборникът „Творчество", на чиито страници редица изследователи като В. В. Курбатов (13), Ф. Ю. Левинсон—Лессинг (14), С. Ф. Олденбург (21), В. Л. Омелянски (22), В. В. Савич (28) и др. осветляват проблема за интуицията по-скоро в регистративен и описателен вид, като я свързват с други феномени — фантазията (Левинсон—Лессинг), със случайността (Омелянски). Техните статии са наситени с класификации на видовете открития, с деления на творческия процес на етапи, при което интуицията изглежда като самостоятелен етап с огромно значение. Изследователите през двадесетте години се стремят да покажат преди всичко сериозността на проблема за интуицията и да разкрият някои от нейните основни характеристики, най-ярко проявяващи се в цялостния творчески процес. На широко се цитират биографии на видни учени и писатели, привеждат се данни за ситуациите, в които са направени големите открития, придружени от догадки за механизма на интуитивното познание.

Свежият и плодовит интерес на марксистката психология към интуицията, появил се през 20-те и до средата на 30-те години, постепенно угасва през следващите две десетилетия. Доверието към неосъзнаваните явления се запазва само в Грузинската школа, която обаче не се занимава с интуицията и до днес. Възкресяването на проблема е ознаменувано с доклада на А. Н. Леонтиев: „Опит за експериментално изследване на мисленето" на Съвещанието по въпросите на психологията, проведено от 3 до 8. VII. 1953 г., когато за пръв път е изложена схемата за опитите, разработени по-късно от Я. А. Пономарьов. Необходимо е да се отбележи, че в този доклад не се употребява терминът „интуиция", въпреки че по същество експерименталното изследване, извършено от Ю. Б. Хиппенрейтер и Я. А. Пономарьов под ръководството на А. Н. Леонтиев, има за цел да се разкрие механизмът на догадката — това, което в своите по-нататъшни изследвания Пономарьов обозначава като „интуиция".

Един от основните проблеми, който по необходимост трябва да бъде решен в марксистката психология, е този за отношението на интуицията към несъзнателното. Още Ю. Ф. Левинсон—Лессинг окачествява интуицията като несъзнателна работа на съзнателния интелект (14) и с това показва колко труден е въпросът за нейното поданство. Налице е твърдение за особен, несъзнателен отдел на съзнанието, за който нищо не се знае; не е ясно поне дали функционира постоянно или епизодично, какво е съдържанието на неговата работа. Картината не се прояснява и от мнението на В. П. Полонски (23), че интуицията не е просто несъзнателна, а само несъзнателно възникващ елемент на съзнанието. Основните въпросителни — „как" и „вследствие на какви причини" едно съдържание променя сферата на изявата си — остават. Като признават съществуването на несъзнателен интелект, съветските автори В. Р. Ирина и А. А. Новиков отиват по-нататък и предлагат някои хипотези, обясняващи в известна степен повдигнатите въпроси. Основното заключение на двамата автори е, че преходът от сетивно към логическо е неосъзнат и това е, което се нарича интуиция (11,

149). За обосноваването на тази хипотеза се въвежда понятието „криптогноза“: „временно неосъзнавано знание, получено от непосредствено взаимодействие на човека с обективния свят, но неизползувано от него по-рано“ (11, 123). Криптогнозата дава живот на понятия-модели и образи-модели, които са едновременно източник и фон на познавателната дейност на субекта и с които се съотнасят, заместват и т. н. „отново получените сведения за обектите“ (11, 139). Изборът на понятие-модел и образ-модел става в криптогнозата по пътя на „неосъзнат подбор на наличните знания“ (11, 139) и също е интуитивен. Какъв резултат ще се получи чрез интуитивното решение зависи от „спомагателния образ“, който има своето начало в актуалната в момента на творчеството обективна действителност. „Ако спомагателният образ е понятиен, то в резултат се получава ново понятие, ако спомагателният образ е сетивно-нагледен, получава се нова нагледна представа“ (11, 143).

Тази концепция е значително по-разклонена, с по-голям стремеж към обяснителност, но не и към доказателственост. Тя е издържана изцяло в хипотетичен стил. В настоящия момент такъв подход е оправдан поради трудностите за експериментално изследване на интуицията, но не е достатъчен. Една хипотеза може да се счита за пълноправна, ако е в състояние да обясни съществуващите факти — нещо, което не е направено от В. Р. Ирина и А. А. Новиков.

Я. А. Пономарьов също се спира на въпроса за отношенията между несъзнателно, съзнание и интуиция. Той разбира интуитивно намереното решение като осъзнаване на неосъзнатия до момента своеобразен „страничен продукт“ на практическата дейност, свързан с решаване на задачата. В експерименталната постановка страничният продукт се усвоява в специална подсказваща задача, съдържаща принципа на решение на основната в неявен вид. Следователно необходимо е да се забележи и реализира принципът от втората задача. Образуваната от съзнанието за тази цел „търсеща доминанта“ проверява множество неуспешни варианти на решението, което довежда до постепенен отказ от първоначалния път. Едва тогава търсещата доминанта е подготвена да съзре други начини на решение, в частност и страничния продукт. За обясняване на действието на доминантата се привежда физиологичен механизъм: „По този начин образуващите задачи дават най-голям положителен ефект спрямо индикатора тогава, когато в резултат на неуспешни проби се оказват в най-голяма степен потиснати и следователно доминантата губи своята неадекватна специализация. . . и решаващият придобива възможност за „подбор“ на неочаквани начини“ (24, 219—220). От казаното става ясно, че търсенето е съзнателен процес, докато съдържанието на решението варира от несъзнателно в съзнателно.

Опирайки се на експерименталната схема и резултатите на Я. А. Пономарьов, своя концепция за интуицията предлага и българският изследовател Ем. Герасков. „Проблемната доминанта“ — понятие, което той противопоставя на търсещата доминанта на Я. А. Пономарьов — „представлява проблемна информация, придобила следяща активност“ (5, 220), а самата следяща активност има съзнателен характер, тя наблюдава, „следи“ работата на съзнанието, без да се включва в нея, докато не бъде намерена необходимата информация. Това означава, че в съзнанието действуват едновременно два процеса, подчиняващи се на две различни цели — първият реализира някаква конкретна дейност, а вторият преценява цялата

постъпваща информация от гледна точка на непостигнатата цел от предходната дейност. Посоченото твърдение е доста интересно и, може би, предстои да бъде разработвано от неговия автор. Ако бъде потвърдено, то ще позволи до голяма степен да се стеснят границите на явленията, които сега се приемат за несъзнателни и ще даде ново разбиране за действието на съзнанието, а също така и ново виждане за текущите отношения между съзнание и самосъзнание. За сега обаче въпросът за характера на интуицията има богата палитра от решения в марксистката психология — от напълно несъзнателен (Левинсон—Лессинг) до напълно съзнателен (Ем. Герасков) с редица междинни комбинативни решения. Но не могат изцяло да се приемат аргументите нито в полза на едното, нито в полза на другото от крайните становища. Не е достатъчна липсата на самоотчет, за да бъде класифицирана интуицията като несъзнателна; а още по-малко, защото не може пряко да се изследва и регистрира в качеството на несъзнателен феномен, да бъде призната за съзнателна (5, 219). Само с едно ново класфициране проблемите за изследване на интуицията няма да бъдат снети.

В тясна връзка с несъзнаваното е въпросът за натрупване и използуване на опита. В литературата е широко разпространена тезата за интуицията като специфичен, неповторим начин на използуване на опита. Този процес според полския автор А. Матейко представлява реорганизация на наличния опит чрез неочаквани асоциации, водещи към нови комбинации (15, 9). Новият път на трактуване на вече натрупания опит е подчертан от Т. Котарбински (15, 9). В. П. Зинченко настоява да се обърне внимание на „визуалното мислене "(10,40), т. е. на „възможностите на зрителната система да преобразува информацията, с която разполага" (9, 7), които той резюмира като „продуктивност на възприятието" (10). За прецизиране на въпроса допирнася и Л. В. Уваров, посочвайки, че не всички основания на познанието могат да произтичат от опита, т. е. съществуват т. н. от него „извънемпирични източници на познание" (33, 167). А както посочва А. В. Брушлински — не бива да се пренебрегва и организиращото влияние на актуалната насоченост на съзнанието върху миналия опит (2, 83).

Третият основен проблем на интуицията е релацията интуиция—логика. Най-често срещаното схващане е резюмирано от А. Г. Спиркин: „Тя (интуицията — м. б., И. З.) е само особен вид познание, когато отделните звена в логическата верига остават на равнището на несъзнателното, а пределно ясно се осъзнава само резултатът от мисълта — търсената истина" (29, 206). Такава позиция обаче е твърде уязвима: ако ние сме убедени, че част от звената са неосъзнати, а все още не е налице достатъчно надежден метод за разкриване съдържанието на несъзнателното, то как можем да докажем, че става въпрос за логическа, а не за друг вид верига? Други автори твърдят, че интуицията представлява своеобразно прекъсване в логическия ход на мисълта — нещо, което не може да бъде отречено, но и няма особена научна стойност, защото не осветлява начина, по който се осъществява едно такова прекъсване.

За разлика от досега изложените мнения, разсъжденията на Я. А. Пономарьов почиват на задълбочени емпирични изследвания върху способността за извършване на умствени действия във вътрешен план. Като предлага усложняващи се задачи на ученици, той установява „пет генетични, а с това и структурни равнища на интелекта, образуващи две взаимно про-

никващи се сфери. Външните повърхности на тези сфери могат да се представят като абстрактни граници на мисленето. От едната страна така-ва граница се оказва интуитивното (зад него се простира сферата на строго интуитивното — мисленето на животните). От другата — логическото (зад него се простира. . . мисленето на съвременните ЕИМ)“ ((24, 190). Към предложената за решаване задача човек подхожда отначало чрез готовите логически схеми, но при творчески задачи това не е достатъчно и той апочва да се „катери“ по стълбицата, според образното сравнение на автора.

Въпреки че заключенията и в този сучай могат да се оспорят, не това е най-важното. Съществено е наличието на балансиране на проблема — в обикновения вариант решението не е нито само логическо, нито само интуитивно. В „чист“ вид то се появява единствено в крайни случаи, което напълно се съгласува с многобройните експериментални данни и с фактите от всекидневието.

Интересен аспект на интуицията разглежда Л. Л. Гурова. Тя сравнява интуитивните и дискурсивните процеси при решаване на задачи и достига до извода, „че ориентирите на търсенето в интуитивните и дискурсивните процеси нямат принципно различие по състава на влизащата в тях информация“ (7. 95). Следователно разликата е другаде — в същността на процесите, По своята дълбока същност интуицията е комплексен феномен, подчертава Гурова. Комплексността се третира и в плоскостта на единството и взаимодействието на семантичните и логическите признаци във вид на нестандартни съчетания (6, 43) и на неформалния подход към проблемите. Този извод се потвърждава нееднократно и от Э. А. Мирошхина (16, 17, 8). „Решаването на вербални задачи за декодиране на текст — отбелязва авторката — се опира на комплексно отчитане на признаци от различни модалности — семантични и формални“ (16, 93).

Заслужават уважение усилията на Л. Л. Гурова да потърси и друго измерение на интуицията, излизащо зад пределите на творчеството. Конструкцията на нейните експерименти и съдържанието на задачите, които предлага на изследваните лица, подсказват ориентация и към проблемите на интуицията във всекидневието, с които нито един автор в марксистката психология не е намерил смелост да се заеме. В тази посока типологията, предложена от българския философ Ст. Василев, може да послужи като основа за много емпирични изследвания. Той разграничава интелектуална, емоционална, художествена, инстинктивна и житейско-практическа интуиция (3, 187) с множество конкретни техни прояви.

Проучването на интуицията може да бъде обвързано и с психическите бариери, над които работи Ф. Генов (4).

Л. Л. Гурова повдига още един много съществен и плодоносен проблем, а именно за естетическите фактори в интуитивния процес. Според нея обединението на информативни признаци от различни модалности в комплекси дава ново качество. „Такова ново качество е. . . естетическата информация, заключена в съчетанието на признаците, пораждащо хармонична структура, „завършен“ модел на задачата, който се оценява като нейно решение или най-достоверна хипотеза“ (6,43). Същият въпрос е предмет на разработка и от Л. И. Новикова. Тя отдава цялостното хармонично схващане на ситуацията на естетическото в работата на интуицията, уточнявайки, че именно емоционално-сетивният характер на интуицията ѝ придава

тази способност (20, 76). Факторът „хармония на решението“ е девствена област; от времето на А. Пуанкаре психологията не е постигнала нищо ново. Неговото схващане е било подкрепяно или отхвърляно само поради лични пристрастия на авторите, но не и на основата на научни аргументи. За решаването на въпроса за естетическия фактор в интуитивния процес помощ може да окаже евентуалното включване на емоциите. В такава връзка ще посочим трите равнища („прагове“), предложени от А. А. Налчаджян, преминаването на които прави достъпно за осъзнаване кое да е психично явление от самосъзнаващия се субект: емоционално, логическо и самосъзнателно (18, 105). Следователно емоциите се оказват първата филтрираща инстанция на откритието. Посочената теза свързва интуицията и с личността, като засяга мотивационните ѝ системи. Емоциите и личностните характеристики на човека, способен на откритие по интуитивен път, са друго слабо звено на изследванията в марксистката психология. Не подлежи на съмнение обаче тяхната ценност и необходимост за разкриване на загадките на интуицията. В настоящия момент някои автори съобщават отделни способности като прикрепени към интуицията: способност за намиране на главното в задачата (19, 213), степен на развитие на вътрешния план на действие (24), (25), способност за вътрешен диалог (1, 70), а Т. Чакъров говори дори за „интуитивна способност като способност на съзнанието“ (34, 41), чиято същност се заключава в осъществяване на евристични скокове.

Все по-голяма популярност в съвременната психология придобива евристиката, която, без съмнение, е близка родственица на интуицията. Още в заглавието на една от своите книги В. Н. Пушкин определя евристиката като „наука за творческо мислене“ (27). Тя цели да разкрие механизмите на творческото мислене и, ако това е възможно, да организира по същия начин ЕИМ.

Като сравнява решаването на ситуацията на „играта 5“ и на шахматни задачи (с фотографиране на траекторията на очите), В. Н. Пушкин стига до извода, че „именно последователното изграждане от страна на човека на оперативно-информационни модели съставя вътрешното съдържание на евристичната дейност“. С най-големи заслуги измежду останалите съветски автори в областта на евристиката е О. К. Тихомиров (31), (32).

За съжаление, системни разработки специално по разглежданата тема в марксистката психология предлагат само съветските автори Л. Л. Гурова, Э. А. Мирошхина, А. А. Налчаджян и Я. А. Пономарьов. Това състояние на проблема е незадоволително; традиционните трактовки вече не са достатъчни. В тази ситуация последната монография на А. А. Налчаджян поднася приятна изненада: „В този пункт (интуитивното озарение (м. б., И. З.) на творческия процес ясно се преплитат интуитивното мислене, въображението, катарзисът и психологическата защита“ (19, 219). Налчаджян реализира не просто комплексен, но дори „панорамен“ подход. Тенденцията да се свързват най-отдалечени на пръв поглед явления, според нас, е много перспективна поради изключително силното взаимопроникване на психичните същности. По такъв начин се открива възможност за изследване на дълбочинните структури, които притежават значителен обяснителен потенциал.

Единствено комплексното изследване на интуицията в няколко плоскости едновременно може да предложи задоволително решение, защото ин-

туицията е феномен, който се поражда само от съчетанието на множество значително по-автономни явления, и то само при наличие на максимална изразеност на някои качества у тях. Ето защо появата ѝ в отделния човек не е често срещана и във висша степен е вероятността, но тъкмо поради това разгадаването на един тъй сложен феномен като механизмите на интуицията ще позволи разплитане на редица важни закономерности в по-автономните и по-обемни области на мисленето — творчеството и неосъзнаваната сфера на личността.

Марксистката психология вече е постигнала достатъчна степен на зрялост, за да е в състояние да даде компетентен отговор на тези въпроси.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библер, В. С., Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога) М., 1975. 2. Брушлинский, А. В., Воображение и творчество (Трудности в трактовке воображения). В: Научное творчество (под ред. С. Р. Микулинского и М. Г. Ярошевского (М., 1969. 3. Василев, Ст., Интуиция и творчество С., 1978. 4. Генов, Ф., Същност на психическата бариера. В: Психология 1982, кн. 1. 5. Герасков, Ем., Психологически механизми на интуицията. В: Психология, 1980, кн. 4. 6. Гурова, Л. Л., Интуиция и логика в психологической структуре решения задач. В: Семантика, логика и интуиция в мыслительной деятельности человека (под ред. А. И. Соколова, Л. Л. Гуровой и Н. Н. Жинкиной) М., 1979. 7. Гурова, Л. Л., Соотношение осознаваемых и неосознаваемых ориентиров поиска в интуитивных решениях. В: Вопросы психологии 1976, кн. 3. 8. Гурова, Л. Л., Мирошхина, Э. А., Поливанова, Н. И., Изучение интуитивных процессов в решении проблем. В: Вопросы психологии 1974, кн. 3. 9. Зинченко, В. П., Перцептивные и мнемические элементов творческой деятельности. В: Вопросы психологии 1968, кн. 2. 10. Зинченко, В. П., Продуктивное восприятие .В: Вопросы психологии 1971, кн. 6. 11. Ирина, В. Р., Новиков, А. А., В мире научной интуиции. Интуиция и разум. М., 1978. 12. Кармин, А. С., Интуиция и бессознательное. В: Бессознательное. Природа, функции, методы исследования Тбилиси, 1978, т. 3. 13. Курбатов, В. В., Особености художественного и научного творчества. В: Творчество Петроград, 1923.14. Левинсон—Лессинг., Ф. Ю., Роль фантазии в научном творчестве. В: Творчество Пг., 1923. 15. Матейко, А., Условия творческого труда М., 1970 пер. с польского. 16. Мирошхина, Э. А., Интуитивные компоненты в решении вербальных задач. В: Вопросы психологии 1977, кн. 4. 17. Мирошхина, Э. А., К характеристике евристического поиска значения слова при переводе иностранного текста. Вопр. псих., 1964, кн. 4. 18. Налчаджян, А. А., Некоторые психологические и философские проблемы интуитивного познания М., 1972. 19. Налчаджян, А. А., Личност, психическая адаптация и творчество, Ереван, 1980. 20. Новикова, Л. И., Эстетическое в структуре научной деятельности. В: Художественное и научное творчество (под ред. Б. С. Мейлаха) Л., 1972. 21. Олденбург, С. Ф., Вопросы организации научной работы — В: Творчество, Пг., 1923. 22. Омелянский, В. Л., Роль случая в научном творчестве — В: Творчество, Пг., 1923. 23. Полонский, В. П., Сознание и творчество, Л., 1934. 24. Пономарев, Я. А., Психология творчества, М., 1976. 25. Пономарев, Я. А., Психология творчества и педагогика, М., 1976. 26. Пуанкаре, А., Математическое творчество. В: Адамар Ж. Исследование процесса изобретения в области математики, М., 1970. 27. Пушкин, В. Н., Евристика — наука за творческо мислене. С. 1968. 28. Савич, В. В., Творчество с точки зрения физиолога. В: Творчество, Пг., 1923. 29. Спиркин, А. Г., Сознание и самосознание, М., 1972. 30. Творчество Петроград, 1923. 31. Тихомиров, О. К., Структура мыслительной деятельности человека. М., 1968. 32. Тихомиров, О. К., Эвристическое програмирование и психология творческого мышления. В: Проблемы научного творчества в современной психологии (под ред. М. Г. Ярошевского), М., 1971. 33. Уваров, Л. В., Символизация в структуре научного творчества. В: Творчество в научном познании (под ред. Д. И. Широканова и Ю. А. Харина) Минск, 1976. 34. Чакъров, Т., Художественотворческото мислене, С., 1979.

ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА СЛУЖБА В УЧИЛИЩЕ*

През м. февруари 1982 г. по инициатива на Президиума на АПН на СССР, на редакцията на списание „Вопросы психологии" и НИИ по обща и педагогическа психология при АПН на СССР около кръглата маса се събраха да обсъдят въпроса за психологическата служба в училище много психолози, представители на министерства, ведомства, редактори на педагогически издателства, работници в областта на образованието, училищни психолози и др. Това обсъждане беше наложено от необходимостта да се уточнят организационните принципи за построяването на психологическата служба в училище, да се набележат по-нататъшните перспективи за нейното развитие, да се обмени опит сред работещите по този толкова важен за социалната практика проблем.

Един от въпросите, който се разисква при тази среща, се отнася до основните функции на училищния психолог. Върху основата на изразените становища може да се каже, че психологът в училище трябва да изпълнява пет основни функции.

Първата функция е диагностична. Дейността на училищния психолог трябва да бъде ориентирана към разкриването на състоянието на психичното развитие на отделния ученик или на групата с оглед ефективната организация на учебно-възпитателния процес.

Втората функция е корекционно-формираща. Тя е тясно свързана с предходната и се изразява в активното вмешателство на училищния психолог в психическото развитие на учащите се с оглед формирането на отделни качества на личността — психически новообразувания, принципно изменящи психичния облик на детето, издигащи го на качествено ново равнище.

Третата функция е прогностична. На основата на получените данни от психологическите изследвания училищният психолог трябва да може да прогнозира развитието на цялостната личност на всяко конкретно дете, на неговите общи и специални способности и т.н., с оглед неговото по-нататъшно насочване и ориентиране.

Четвъртата функция е консултативна. Тя произтича от дейността, свързана с диагностицирането, коригирането и прогнозирането на развитието на личността на ученика и се изразява в даването на информация на родители, учители и ученици с оглед ефективното управление на учебно-възпитателния процес.

Петата функция е просветителска. Тази функция е свързана с пропагандата на психологическите знания с оглед внедряването им в практиката. Тя е свързана с изнасянето на лекции и провеждането на семинари с учители, родители и ученици по различни теоретични и практически въпроси.

Изпълняването на тези основни функции ангажира училищния психолог с редица конкретни задачи. Въз основа на своя прак-

По материали на сп. „Вопросы психологии", 1982, кн. 3, 4.

тически опит и знания, участниците в дискусията посочиха и конкретните задачи, характерни за дейността на психолога в училище. Към тях се включват следните:

1. Диагностика на децата, постъпващи в първи клас от гледна точка на тяхната учебна дейност.

2. Диагностика на различните психични процеси и свойства на децата с оглед проследяването на тяхното цялостно личностно развитие.

3. Диагностика на нарушенията на различните страни от личността на учащите се.

4. Контрол на хода на психическото развитие на децата за предотвратяване на отклоненията в развитието.

5. Диагностика и корекция на отделните видове познавателна дейност, необходими при изучаването на едни или други учебни предмети.

6. Изследване на проблеми, свързани с междуличностните отношения (отношенията между учениците, учителите и учениците, родителите и децата), с оглед тяхното регулиране и управление.

7. Провеждане на психологически изследвания, свързани с формирането на училищния актив и комплектуването на класовете.

8. Обезпечаване на индивидуалния подход към учащите се.

9) Разкриване на конкретните причини за недисциплинираността на учениците, за тяхната неуспеваемост.

10. Практическа помощ на учащите се в решаването на личните им проблеми.

11. Уточняване на характера на дезадаптивното поведение, като при силно изразени нарушения и при органическа патология на главния мозък децата своевременно се насочват към съответните специалисти.

12. Непосредствена работа с трудните деца.

13. Психотерапевтична работа в належащите случаи.

14. Изследване на генезиса на индивидуалното поведение, като се анализира неговото минало и настояще с оглед набелязване на перспективите и резервите на детското развитие при всеки конкретен случай.

15. Преценка на условията за всестранното развитие на детето и оптималното разгръщане на неговата индивидуалност.

16. Преценка на организацията на процеса на усвояването на знанията от позициите на съвременната психология.

17. Оценка на равнището на формираност на ученическия колектив и разработване на указания за неговото усъвършенстване.

18. Професионално ориентиране на учениците, т. е. насочването на всеки конкретен ученик към професия, адекватна на неговите личностни качества.

19. Професионална просвета на подрастващите, изразяваща се в запознаването им с основните видове професии.

20. Провеждане на индивидуални консултации с учащите се, родителите и учителите по въпросите за психологическите основи на възпитанието, самовъзпитанието, общуването и пр.

21. Оценка на учебно-възпитателната работа на отделните учители и на училището като цяло и търсене на пътища за нейното подобряване.

22. Неформално общуване с децата: психологът трябва да се постави в позицията на доверително лице на децата в училище.

23. Пропаганда на психологическите знания и внедряването им в практиката на учителите.

24. Изнасяне на просветни лекции сред учители, родители и ученици, свързани с психологическите проблеми на обучението и възпитанието.

25. Оптимално свързване на собствената дейност с дейността на це-

лия училищен персонал с оглед ефективното ръководство и управление на цялостния учебно-възпитателен процес.

Изпълнението на посочените задачи изисква определена организация на дейността на училищния психолог. Предлагат се различни мнения относно тази организация, но те се свеждат в общи линии до представата за две организационни структури: 1) училищният психолог трябва да работи в централната психологическа служба и да обслужва няколко училища и 2) психологът непосредствено да работи в училището.

В общи линии, се налага втората организационна структура, която има очевидни достойнства. Постоянното присъствие на психолога в училище би му помогнало да се запознае основно с работата, да опознае учителите, учащите се и техните взаимоотношения, да влезе в контакт с родителите. Макар да се налага мнението, че работното място на училищния психолог трябва да бъде в самото училище (тук той трябва да има отделен кабинет за психодиагностична работа и консултации), остава открит въпросът на кого трябва да бъде подчинен той — на директора на училището или на ръководството на общата психологическа служба. Разбира се, това са организационни въпроси, чието изясняване зависи от много фактори.

Ефективността и качеството на дейността на училищния психолог зависят от неговите професионални качества. Ето защо особено внимание на проведената дискусия беше отделено на професионалната характеристика на психолога, работещ в училище. В общи линии, се налага мнението, че функциите на училищен психолог може да изпълнява само човек, притежаващ достатъчно опит в работата в училище и имащ професионално-психологическа подготовка. Особено внимание се обръща върху професионалната подготовка на училищния психолог. Изразява се становището ,че подготовката на такива специалисти е най-целесъобразно да се води в базата на университета, като се прави предварителен професионален подбор на кандидатите. С оглед ефективната подготовка, в учебните планове трябва да се включат въпросите на организацията, теорията и методиката на психологическата служба в училище, въпросите на диагностиката, профориентацията, профконсултацията и т. н. Като задължително условие се изтъква познаването на основните проблеми на общата психология, възрастовата психология, педагогическата психология, социалната психология, медицинската психология, педагогиката и т. н. След завършването на университета се препоръчва едногодишен стаж на работното място под ръководството на учебен център.

Много участници в дискусията се спират на проблемите, свързани с методическото обезпечаване на училищните психолози. Изразява се становището, че подготовката на методическите материали и обучението на училищните психолози за работа с тях трябва да се осъществяват от някакъв единен научно-приложен център. Предлага се на първо време училищните психолози да бъдат снабдени с ръководство, изясняващо въпросите за положението на психологическата служба в училище, практическо ръководство, разкриващо важните психолого-педагогически характеристики на отделните ученици и ученически колективи, практическо ръководство по разкриване и регулиране на системата от междуличностни отношения в ученически-

те колективи, практическо ръководство по диагностика на обучението и пр.

Участниците в дискусията се спират и на проблемите, свързани със създаването на психологическата служба във ВУЗ. На задълбочен анализ се подлагат и причините за трудностите, съпътствуващи създаването и оптималната организация на психологическата служба в училище.

Всички обсъждани въпроси неминуемо ще възникнат и пред българските психолози, на които тепърва предстои да решават много проблеми по изграждането на психологическата служба в училище.

КРУМ КРУМОВ

РЕЦЕНЗИИ

ОБЩУВАНЕТО, КАТО СВОЕОБРАЗЕН ВИД ДЕЙНОСТ*

Въпросът за взаимоотношенията на личността с околните продължава да бъде обект на различни теоретични и експериментални проучвания. Особено много се засили интересът към него през последните десетилетия. Негативните последици от засилващия се научно-технически прогрес, различните търсения за подобряване производителността на труда, увеличаващия се брой на психичните и неврологични заболявания, в чиято етиология лежат нарушени взаимоотношения, както и разширяващите се функционални и структурни изследвания на човешката психика наложиха да се обърне по-обстойно внимание на проблема за общуването.

Известен е големият принос на проф. М. Лисина и нейния колектив от Лабораторията по психология на ранната и предучилищна възраст при Института по обща и педагогическа психология, АПН, СССР, за психологическото изучаване на общуването при децата. В продължение на 20 години експериментално се проучва генезисът на общуването през първите години от детския живот. Обобщен израз на тази дългогодишна експериментална работа е настоящата монография на М. Лисина в съавторство с Ив. Димитров, преводач на първата и автор на втората част.

Първата част от монографията разглежда генезиса на общуването на детето с околните. Подробно са разгледани въпросите за същността и възникването на общуването в онтогенезиса, развитието му през ранното детство и предучилищната възраст и продуктите на общуването. Това в същност са и отделните глави на тази част от книгата.

Същността на общуването е преди всичко реализация на междуличностните и обществените отношения. В този процес на взаимодействие основен момент е, както отбелязва М. Лисина, съгласуването и обединяването на усилията на индивидите, установяването на определени отношения между тях и достигане до общ резултат.

В разработката на въпроса за същността на общуването авторът обобщава най-положителното от различ-

* М. Лисина, Ив. Димитров — Общуване и самопознание, С., НИ, 1982.

ните постановки и теории по проблема, определяйки ясно и конкретизирано съдържанието на понятието „общуване“. Така дадено, то е изчистено от общобиологическо, бихевиористично съдържание. Избягната е многослойността и това дава възможност за по-определеното му приложение в рамките на психологическия категориален апарат.

В проучвания въпрос особено внимание заслужава концепцията на М. Лисина за общуването, като своеобразен вид дейност. Прилагайки дейностния подход на А. Н. Леонтиев, тя аргументирано разкрива специфичните особености и структурните компоненти на „комуникативната дейност“. Определено трябва да се посочи, че така поставен въпросът за общуването, като специфичен вид дейност, налага преосмислянето на някои постановки в изследванията на ранното детство и предучилищната възраст. В светлината на тази концепция, ново звучение имат изследванията относно адаптацията на децата, развитието на отделни страни в познавателната им сфера, въпросът за самопознанието и организацията на живота им.

Постнаталното формиране на потребността на децата от общуване с околните е процес, зависещ от различни фактори и изискващ определени условия за развитие. Известна е първостепенната роля на възрастните в този процес. Първо и основно условие за формирането на комуникативната дейност е отношението на възрастните към детето да бъде отношение към личност. В този аспект, на основата на експериментални изследвания М. Лисина разкрива първоначалното изграждане на потребността от общуване, изразена в познавателен интерес към околните, афективно отношение към тях и последващите ги инициативни действия.

Генезиса на общуването на децата с възрастните и връстниците им през първите седем години от живота им М. Лисина разглежда като смяна на различни форми на общуване (гл. III.). През отделните възрастови периоди се изявяват четири форми на общуване: ситуативно-личностна, ситуативно-делова, извънситуативно-познавателна и извънситуативно-личностна (с. 72—89). Всяка от тези форми има свои характерни черти и параметри, както и водещ мотив за общуването. Необходимо е обаче да се подчертае, че е по-целесъобразно с оглед на характерните моменти в първите две форми на общуване (ситуативно-личностната и ситуативно-деловата) те да запазят старите си названия, именно — непосредствено емоционално общуване и предметно-действено общуване, така, както ни са познати от по-ранни публикации на М. Лисина.

Втората част от монографията е разработена от Ив. Димитров и разглежда развитието на самопознанието в онтогенетичен план.

На основата на концепцията на М. Лисина за генезиса на общуването и на дейностния подход на А. Н. Леонтиев авторът изгражда своята изходна позиция при експерименталното изследване на поставения въпрос. Според него, именно в процеса на общуването с другите хора и хода на собствената си дейност детето изгражда своето самосъзнание.

Положителен момент на изследването е, че Ив. Димитров не се базира еднопосочно на общуването или на предметната дейност, изкуствено не ги противопоставя, не ги хиперболизира, а ги приема в тяхното реално неразривно взаимодействие, въвеждайки понятието „цялостна дейност“ не като описателен термин, а като съществен знак на своето проучване.

На тази основа е дадено и определението на „образа за себе си". Авторът го разглежда „. . . като цялостен продукт на отражението на себе си, като субект на практическата и познавателната дейност, като субект на личностни отношения, състоящ се от афективна и когнитивна част и изпълняващ ролята на активен регулатор (с. 159—160).

В процеса на изследването се очертават три групи деца в зависимост от типа „цялостна дейност". Тези три групи деца в условията на последващите опити на Ив. Димитров се открояват с различна характеристика и обуславят различните нивà на изграждането и функционирането на образа за себе си. В тази насока потвърдителни са и получените от автора данни, които установяват положителна зависимост,от една страна, между съдържанието на водещата дейност и нивото на общуване на децата с възрастните, и съдържанието и структурата на образа за себе си, от друга страна.

Авторът установява, че в структурата на образа за себе си децата от предучилищна възраст по-точно и по-пълно „проявяват" практическите и познавателните си възможности в сравнение с личностните си качества, които започват да се налагат в края на възрастовия период.

Изследването на Ив. Димитров разкрива образа за себе си като „относително устойчива система" още през ранните периоди от живота на детето. Същевременно то показва и ролята му като регулатор на детското поведение. Всичко това изисква прилагането на конкретни възпитателни прийоми в ежедневните грижи и работа с децата за оптималното регулиране на социализацията и формирането на личността им в онтогенетичен план.

Може да се предположи, че „подходът" на Ив. Димитров за изясняване функционирането на образа за себе си, приложен и към децата с отклонения (най-вече от неврологичния и психиатричен контингент), би разкрил нови пътища в психо-педагогическата рехабилитация на тези случаи.

В заключение може да се посочи, че монографията на М. Лисина и Ив. Димитров е принос в изследването на проблемите за общуването и самопознанието. Ясно изразените постановки и аргументирано защищаваните становища убедително налагат поставените въпроси на вниманието на читателя. Монографията представлява интерес както за изследователите на ранното детство и предучилищната възраст, така и за хората, осъществяващи пряката възпитателна дейност с децата. Не на последно място, тя може да бъде и в помощ на родителите.

ТОТКО ТАТЬОЗОВ

СОДЕРЖАНИЕ

С. ГАНОВСКИ — Карл Маркс и наша современность 134

Т. ТРИФОНОВ — Карл Маркс о роли профессиональных способностей в производительности труда 140

Педагогическая психология и психология возрастов

В. ПРЫВЧЕВ, Т. ТАТЬОЗОВ — Влияние шума на устойчивость и объем внимания у детей раннего возраста 145

К. ЖЕЛЯЗКОВ — Некоторые психологические аспекты успеваемости в вечерной школе 149

О. ДИМИТРОВА — Исследование комбинативности как элемента педагогического творчества 153

Психология на предприятии

xxx — Типовые должностные характеристики 157

Е. Близнашки — Национальная встреча психологов промышленных предприятий 163

Медицинская психология и психология спорта

Р. АРНАУДОВА — Особенности обобщения у детей с врожденным тиреоидизмом 167

В. ГАВРИЙСКИ — Быстрота двигательной реакции автомобилистов . 171

Ю. МУТАФОВА — Оценка личности тренера и развитие взаимоотношений по вертикали в спортивном коллективе 175

Научное творчество студентов

И. ЗИНОВИЕВА — Относительно некоторых проблем интуиции в марксисткой психологии 184

Рецензии

Т. ТАТЬОЗОВ — Общение и самопознание 194

В зарубежной печати

К. КРУМОВ — Психологическое обслуживание в школе 191

CONTENTS

S. GANOVSKI — Karl Marx and the present day world 134

General and social psychology

T. TRIFONOV — Karl Marx on the role of the professional abilities in labour productivity 140

Educational and age psychology

V. PRUCHEV, T. TATYOZOV — The effect of noise upon the stability and the volume of attention in early childhood 145

K. ZHELYAZKOV — Some psychological aspects of the results in evening high schools 149

O. DIMITROVA — Investigation on combinativeness as an element of pedagogical creativity 153

The pschologist at the enterprise

xxx — Type characteristics of posts . . 157

E. BLIZNASHKI — National meeting of the psychologists at industrial enterprises 163

Medical and sport psychology

R. ARNAOUDOVA — Peculiarities of the generalization in children with congenital hypothyreoidism 167

V. GAVRIYSKI — The speed of motor reaction in racing car drivers . . . 171

YU. MOUTAFOVA — Estimation of trainer's personality and development of the relations along the vertical line of the sport team 175

Scientific work of students

I. ZINOVIEVA — On some problems of the intution in Marxist psychology 184

Reviews

T. TATYOZOV — Intercourse and self-knowldege 194

In the foreign press

K. KROUMOV — Psychological service in the school 191